

takes them part by part, explaining and criticising lucidly and pointedly.¹ Then follows the definition which is—'चमत्कारविशेषकारित्वं वा ।'² He does not leave the topic here. He and makes a successful attempt to clear the the word काव्य from the grammarian's stand-p. With an equally clear exposition of the discussion divisions of काव्य⁴, he brings his first chapter to

The second chapter opens with an attempt that रस is the predominant element in काव्य⁵. the discussion upon the real signification of रस a tudent elements where our author generally follows a severe attack upon Keśava.⁶ The standard that as that of Bhaṭṭa Lollaṭa and others, are taken explained and criticised⁷. Our author is undoubtedly of अभिनवगुप्ताचार्य whom he literally follows the Sūtra of भरत⁸. Many other minor problems with रस, are then discussed with equal lucidity ship⁹. The summary of the foregoing discussion given in the forms of Karikas which are of our composition¹⁰. Then follows the enumeration of and their रस¹¹. The view of नारायण that अनुभूत all other रसs with its condemnation sees the close the second chapter¹².

1. pp. 3—8. 2. p. 8. 3. pp. 11—15. 4. p.

5. p. 17.

comes to be written, we shall undoubtedly reverence shown to this great man by almost all really very well deserved. The doctrine of established by **आनन्दवर्द्धनाचार्य** in his **ध्वन्यालोक**, way of a necessity transformed into the doctrine in the course of its logically natural develop touched and handled by **अभिनवगुप्ताचार्य**. All writers on general poetics unquestionably accounting for the aesthetic charm in poetry by most logical and psychological theory of **रस**. some, notably Viswanatha and Késava Miśra, **अभिनवगुप्त** literally and hold that **रस** is the essence. Even those who do not go so far, accept with **रसध्वनि** as essentially the main element in poetry

The most important works written on **रस** after **गुप्ताचार्य**, are those of **मम्मट**, **विश्वनाथ** and **जगन्नाथ** whom accept in reality the suggested sense in **रस** as the most important element in poetry. In this school of writers, there arose another line of writers who still adhered to **रस** as the only important element to form a system with the **रस** alone. Of all **शृङ्गार** which attracted their attention most of such **Ālaṅkārikas**, the greatest names are those of **भोजराज**, **शारदातनय** and **शिङ्गभूपाल**. Along with them mention should be made of **रूप गोस्वामी** and **केशव** who gave the **रस** theory a new turn mixing the sentiment with religious and calling **शृङ्गार** so conceived **रस**. Besides these, there came forward a host of writers who to show off their skill in describing various heroes and heroines, composed works on **रस** and abnormally a great length, of **विभाव** wherein various heroes and heroines were included as **आलम्बन**s.

peculiar uniqueness. अभिनवगुप्तपादाचार्य, as far as he did not write any independent work. All his poetic is imbedded in his two Commentaries *सम्पद* of style and deepness of sense is clearly to be seen in the numerous commentaries, written upon his विश्वनाथ's साहित्यदर्पण, undoubtedly very useful for students, does not treat of रस so fully and thoroughly as we expect to find therein. जगन्नाथ's style, though in his poems, smacks more like that of a लघु कवि than in his discussions. We want a work which can give us insight in the philosophy of अलङ्कारशास्त्र without overloading our minds with too lengthy or too terse scholarly discussions. We venture to say such a work is this which we are now presenting herewith. The author ransacked all the available Sanskrit literature, collected all possible informations and having arranged them into a suitable shape, presented them in quite a creditable form. We may come across a sentence here and there which appears a little loose in its structure; but that (which is so called) can be easily forgiven. A single demerit cannot take away all the merits which this work possesses. As far as the subject matter is concerned, we find no place anywhere where our finger can lay upon any kind of error. Indeed it has been derived from authoritative sources, a few of which we find more useful references than elsewhere. To show his importance as a reliable authority, we may remark that Jagannâtha the famous author of *गङ्गाधर*, who was an immediate successor of him in the field, seems to have been at certain places influenced by him. रसप्रदीप.

II.—THE AUTHOR.

Unlike most Sanskrit writers, प्रभाकरभट्ट is very famous, not being enveloped in so dark obscurity

His works.

Besides रसप्रदीप we find the following books as to प्रभाकर by Aufrecht :—

एकावली प्रकाश
कुमारसंभवटीका
चूर्णिकावासवदत्ता टीका
लघुसप्तशतिकास्तव
विवाहपटल
शास्त्रदीपिका
अलङ्कार रहस्य ।

एकावली प्रकाश which was first noticed by Kielhor cited by him as a काव्य, Mr. K. P. Trivedi, in his introd to एकावली³ has not a single word to say about it. Dr. is equally silent. But Mr. Kane⁵ speaks of एकावली as a commentary upon Vidyādhara's एकावली whi perhaps most possible.

लघुसप्तशतिकास्तव is a poetical epitome of the माहात्म्य and was written in 1629 A. D.⁶ अलङ्कार रहस्य to have been a very interesting work but as far as we it has been nowhere noticed. But प्रभाकर in his रस refers to it no less than 12 times⁷ and always

1. Catalogus Catalogorum i. 3536
2. A catalogue of Sanskrit MSS. existing in the C Provinces (Nagpur, 1874), 56
3. Bombay Sanskrit Series, No. 63, 1903
4. History of Hindu Poetics Vol. I pp. 302-3
5. Introduction to Sahitya, darpaṇa p. CLXIII.
6. Weber's Verzeichniss der Sanskrit und Prakrit schriften, p. 361

See also महर्षिकाव्य III. 32. The year here given e corresponds to that noticed by Weber. It is 1686 A.V. (1629

7. p. 8, 8, 9, 10, 13. 15, 20, 37, 38, 39, 40, 51.

lost about a Śloka and half along with the colophon. The last leaf is therefore missing. It is written on yellow handmade paper in Devanagari characters. Each page has on the average and each line has about 45 letters. It has been useful at certain places in settling some doubtful readings. Wherever any reading from this Ms. appears to be better it has been adopted, otherwise the important differences have been given in the foot-notes.

In conclusion, I wish to express my most sincere thanks to Dr. Gangâ Nâth Jhâ, who, when he was Principal of Sanskrit College, Benares took special interest in this work and encouraged me to bring it out. My thanks are also due to all those friends from whom I have been getting help in some way or other. I may specially mention the name of Pandita Jagannâtha Śâstri Hoshing, the Sâdho Lal Researcher, who has very often read the proofs for me. The credit of making this book appear in this form should go to my learned and revered friend, Prof. Batuka Sharmâ, M. A. Sâhityopâdhyâya, of the Hindu University, Benares. I shall be wanting in my duty if I here do not mention one most revered name—the name of Sri Gopinâth Kavirâja. But I can say nothing more as my words are few when the heart is full.

सरस्वतीभवन, रामनवमी, १९८२ । NARAYAN SASTRI KH

रसप्रदीपे विषयाऽनुक्रमणिका ।

प्रथमांगिकः " "

7 2-3

(१) पञ्चमस्य, परमार्थं च । ३ । १-१'.

(२) रत्नमयैश्चन्द्रमण्डपैश्च ॥ १७४ ॥ रत्नमण्डपैश्चन्द्रमण्डपैश्च
 चन्द्रमण्डपैश्चन्द्रमण्डपैश्च ॥ १७५ ॥ चन्द्रमण्डपैश्चन्द्रमण्डपैश्च
 चन्द्रमण्डपैश्चन्द्रमण्डपैश्च ॥ १७६ ॥ चन्द्रमण्डपैश्चन्द्रमण्डपैश्च

9. 1' - 2'

['सोरो' मंगल विभाग, ५, ११-१११
रविहरीसंग्रहविभागद्वारा प्रकाशित ११।]

('नमो' इत्येतत् विधाः 'नामो' इति वक्तव्ये
 त्रिषु कविर्वाच्यते इत्येव विधाविनायकनिष्ठादि-
 त्वात्तद्व्याख्याः न भवन्ति यः १०—३)

['जनसङ्घ' मे पुनः समावेशीकरणेन विषयः, अस्मा-
 द्वादिशतसंख्येयं च । १९५७-५८]

(१) एतद्विषयं विचार्य विद्वद्भिरुक्तं यत्तद्विषयं विचार्य
 वा एतद्विषयं विचार्य विद्वद्भिरुक्तं यत्तद्विषयं विचार्य
 दुःखमिति विचार्य विद्वद्भिरुक्तं यत्तद्विषयं विचार्य
 विचार्य विद्वद्भिरुक्तं यत्तद्विषयं विचार्य

— 20 —

(4) 1945 年 10 月 1 日 起 至 1946 年 9 月 30 日 止 共 計 10 年 。

የግንባታ ስራዎች ላይ የሚደረግ የጥገና ስራ

lost about a Śloka and half along with the colophon. The last leaf is therefore missing. It is written on yellow country made paper in Devanagari characters. Each page has 6 lines on the average and each line has about 45 letters. It has been useful at certain places in settling some dubious readings. Wherever any reading from this Ms appears better it has been adopted, otherwise the important divergences have been given in the foot-notes.

In conclusion, I wish to express my most sincere thanks to Dr. Gangā Nāth Jhā, who, when he was Principal of Govt. Sanskrit College, Benares took special interest in रसप्रदीप and encouraged me to bring it out. My thanks are also due to all those friends from whom I have been getting help in some way or other. I may specially mention the name of Pandita Jagannātha Śāstri Hoshing, the Sādho Lal Research scholar, who has very often read the proofs for me. The credit of making this book appear in this form should really go to my learned and revered friend, Prof. Batuka Nātha Sharmā, M. A. Sāhityopādhyāya, of the Hindu University Benares. I shall be wanting in my duty if I here omit to mention one most revered name—the name of Principal Gopināth Kavirāja. But I can say nothing more for the words are few when the heart is full.

सरस्वतीभवन, रामनवमी, १९८२ । NARAYAN SASTRI KHISTE

रसप्रदीपे विषयाऽनुक्रमणिका ।

प्रथमालोकः

१ १—१७

(१) मङ्गलानुगमः, माङ्गलार्त्तनं च । ३ १—१९

(२) रसमोदनस्यपुनरर्थः वाच्यतायाऽनवधानं च । ३ १—२०

यकाञ्छतामनया वाच्यतायाऽनवधानं च । ३ १—२०

रसो न भवति वाच्यतायाऽनवधानं च । ३ १—२०

३ १—२०

['वदोषो' इत्येतस्य विषयः, ३ १—२०

द्वितीयोऽर्थमिदमनुगम्य नान्यदर्थं च ।]

['मङ्गलो' इत्येतस्य विषयः 'मङ्गलो' इति द्वितीयं

ऽपि क्षणिकं दर्शनं नान्येन विषयविभागात् । ३ १—२०

तोऽप्यनुगमपुनरर्थं नान्यदर्थं च । ३ १—२०

['मङ्गलानुगमो' पुनः पदार्थः इत्येतस्य विषयः, ३ १—२०

नान्यदर्थं च ।] ३ १—२०

(३) माङ्गलं 'वदोषो' इत्येतस्य विषयः, ३ १—२०

या वाच्यतायाऽनवधानं च । ३ १—२०

द्वितीयोऽर्थमिदमनुगम्य नान्यदर्थं च । ३ १—२०

तोऽपि क्षणिकं दर्शनं नान्येन विषयविभागात् । ३ १—२०

३ १—२०

(४) रसो न भवति वाच्यतायाऽनवधानं च । ३ १—२०

माङ्गलानुगमः । ३ १—२०

(५) माङ्गलं 'वदोषो' इत्येतस्य विषयः, ३ १—२०

सन्देहे शब्दार्थयोरेव व्यासक्तमिति साम्प्रदायिकमतो-
पन्यासः । पृ. ११^{१०}—१२^६.

(६) प्रदीपकृतो दण्डिजनश्च मतेन शब्दे प्रधानतः पर्यवसितं
काव्यत्वमिति विचारः । पृ. १२^{१०}—१३^३.

(७) साम्प्रदायिकमतपरिपोषकमिश्रमतोपन्यासः ।
पृ. १३^१—१४^१.

(८) शब्दार्थयोर्यौनैव काव्यमिति न शब्दे नाऽप्यर्थे प्राधान्य-
न्यमिति स्वमतप्रदर्शनम् । पृ. १३^{१०}—१४^{१०}.

(९) काव्यपदं रूढं, यौगिकं, योगरूढं वेति विचारः ।
पृ. १३^{२२}—१४^{२०}.

[तत्र रूढिवादिमतम् ।

” योगवादिमतम् ।

” योगरूढिवादिनः स्वस्य मतम् ।

पृ. १३^{१०}—१४^{१०}.

पृ. १४^{१३}—१५^६.

(१०) उत्तममध्यमाऽधमभेदेन काव्यस्य त्रैविध्यप्रदर्शनम् ।
पृ. १५^{११}—१६^{११}.

(११) भेदत्रयेऽपि मिथः सङ्कीर्णताया विचारः ।
पृ. १६^{१२}—१७^{१०}.

द्वितीयालोकः ।

(१२) काव्ये रसप्रधानताया निरूपणम् । भरतोत्तररसस्वरूप-
मनूद्य सामान्यतो विभावानुभावव्यभिचारिभावानां
लक्षणकथनम् । पृ. १७—४०

(१३) केशवमतेन विभावत्वादिरिष्करणं, तत्त्वशङ्कनं च ।
पृ. १७^{११}—१८^{२४}.

(१४) स्वमतेन विभावत्वादिकं न जातिविशेषः, किन्तु रसरू-
पः । पृ. १८^१—१९^{१०}.

पादद्वयमादुर्भाषोऽवतादाद्वेव

अद्वि

निरूपणम्

पृ. १५^० - १६^०

(१५) अनुभाष्यभिचारिभाष्यनिरूपणम् ।

पृ. १६^० - १७^०

(१६) भट्टलोष्टमतेन भगवन्मनुष्यान्त्यानम् ।

पृ. १७^० - १८^०

(१७) स्वमतेन तत्राद्वयमोऽनानम् । पृ. १८^० - १९^०

(१८) मिश्रमर्शपर्यायानुत्पत्तिरूपमनानम् । पृ. १९^० - २०^०

पृ. २०^० - २१^०

(१९) अनुभाष्यमतेन भगवन्मनुष्यान्त्यानम् । पृ. २१^० - २२^०

(२०) तत्राद्वयमोऽनानम् । पृ. २२^० - २३^०

पृ. २३^० - २४^०

(२१) भट्टनायकमतेन भगवन्मनुष्यान्त्यानम् । पृ. २४^० - २५^०

(२२) तत्त्वमर्शनम्, मिश्रमनानम् । पृ. २५^० - २६^०

इति मदनम् । पृ. २६^० - २७^०

(२३) अभिनवमुत्पाद्यमतेन भगवन्मनुष्यान्त्यानम् । पृ. २७^० - २८^०

पृ. २८^० - २९^०

२४) साधनानादित्यदिशतेन विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. २९^० - ३०^०

अथवादा विषयः साधनानादित्यदिशतेन विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. ३०^० - ३१^०

विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. ३१^० - ३२^०

(२४) 'मतेऽद्वयमतेन' इतिरूपमतेन विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. ३२^० - ३३^०

विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. ३३^० - ३४^०

पृ. ३४^० - ३५^०

(२५) अनुभाष्यमतेन विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. ३५^० - ३६^०

विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. ३६^० - ३७^०

विभाष्यभाष्यनिरूपणम् । पृ. ३७^० - ३८^०

(२७) 'रसो न कार्यः' 'न च परोक्षः' इति प्रतिपादनम् ।
पृ. ३४^१—३५^१

(२८) रसानन्यतया चर्चणाया अप्यकार्यत्वं वदतां प्रदीपक-
त्साहित्यदर्पणकारादीनामाशयमनृद्य तत्त्वगूढनं, परि-
ष्कृतरसस्वरूपप्रदर्शनं च । पृ. ३५^१—३६^१

(२९) हेतुत्वविचारः, गङ्गाधरमतस्यानुवादस्तत्त्वगूढनं, स्वम-
तेन सिद्धान्तप्रतिपादनं च । पृ. ३६^१—३७^१

(३०) सङ्ग्रहकारिकोपन्यासः पृ. ३७^१—३८^१

(३१) स्थायिभावसामान्यलक्षणम्, तेषां परिगणनं च ।
पृ. ३८^१—३९^१

(३२) रसपरिगणनम् । पृ. ३९^१—४०^१

(३३) सर्वत्राऽद्भुतएवैको रस इति नारायणमतोपन्यास, स्त-
तत्त्वगूढनं च । पृ. ४०^१—४०^१

तृतीयाश्लोकः । पृ. ४१—४२

(३४) रसादिवोधने अभिधायास्तात्पर्याख्यवृत्तेश्चाऽसमर्थताप्र-
दर्शनम् । पृ. ४१^१—४१^१

(३५) अभिधाया एवेपोरिव दीर्घदीर्घतरव्यापाराश्रयणेन, तात्प-
र्यस्याऽपि यावत्कार्यप्रसारित्वात् अन्यतरेण निर्वहि-
व्यञ्जनाया अनावश्यकताशङ्का तत्परिहारश्च ।
पृ. ४१^१—४२^१

(३६) 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायेन शब्दस्याऽभिधा-
र्य शक्त्यैव समीहितार्थलाभे सम्भवति किं वृत्त्यन्तरस्वी-
कारेणेत्याशङ्का तत्समाधानं च । पृ. ४२^१—४३^१

(३७) नाऽपि लक्षणाया व्यञ्जनाकार्यनिर्वाह इति प्रदर्शनम् ।
पृ. ४३^१—४४^१

- (३८) अनुमानेन रमादिवर्तानिमित्तं वि-
 पन्नमुद्गाह्य अनुमानयोगमदर्शनं, नानुमानमपि ।
 रमादयः पदार्था इति मदर्शनमनेन पूर्वदत्तत्वमप्यु-
 परिशेषादप्यवस्था निति निगमः । पृ. ५८^{००}—५८^{००}
- (३९) श्रीपादमतेन व्यक्त्येषु अनुमानस्य मर्शनात्मक-
 मदर्शनम् । पृ. ५८^{००}—५८^{००}
- (४०) रमयतीति मन्त्रारज्यमन्त्रात् स्मृतिरेति चेत्पिप्लव-
 मुप-याय ननुपपत्तम् । निर्गमं स्वप्नमन्त्रात्पिप्लव-
 ग्रन्थमन्त्रादिषु । पृ. ५८^{००}—५८^{००}

सहस्रेणास्यानां पणिपातिरभुधेन न ममं

यदा वक्तुं शक्तस्तदवधि स पातालमभजन ॥

पराभूतेर्भीतः सरसिजभवस्तिष्ठति ततो

निलीनः कंसारेर्गहनतरनाभीमरसिजे ॥ ७ ॥

भाट्टे भट्ट इवापरः कणाभुजः शास्त्रे कणादः स्वतः

साक्षादक्षपदो मतेऽक्षचरणे पातञ्जले प्राञ्जले ॥

ख्यातः साङ्ख्यमते चिरं गुरुमते सिद्धान्तदीक्षागुरु-

ज्यायांस्तत्तनुजो विभाति भुवने श्रीविश्वनाथः कृती मम ॥

ततः कनीयान् रघुनाथनामा विद्वत्पुण्यन्वोऽस्य मुक्तशकान्त ॥

ततः कनीयानहमस्मि जातः प्रश्नाकरो रात्रवपादमेव ॥ ८ ॥

विश्वनाथचरणाम्बुजभक्तिप्राप्तमन्मतिरुमापतिभक्तः ॥

चापलेन तनवै रसिकानां प्रीतये किमपि कौतुकमेतत् ॥ १० ॥

श्रीविश्वनाथविबुधास्यसुधांशुनिर्घ-

द्राणीसुधाभिरभितः सुचिरं प्रसिक्ते ॥

न स्यात्कथं सरसता द्रवता च चन्द्र-

कान्ताश्मवन्मम कठोरतरेऽपि चित्ते ॥ ११ ॥

करवाणि वाणि ! तव पादपङ्कजे

प्रणतिं शिरोनिहितपाणि चारुणि ॥

रुचिरां चिरान्मयि निधेहि देवि ! ता-

ममृतप्रवाहमधुरां वचोधुराम् ॥ १२ ॥

प्रवृत्तो दुर्गाहं ध्वनिरसविचारार्णवमहं

विगाढं यन्मूढस्तदिह सुमहासाहसविधौ ॥

निराधारस्याऽऽरादभिमतविधौ कल्पलतिका

जगन्मातस्तावत्तव चरणचिन्तैव शरणम् ॥ १३ ॥

अन्यथा रघुवंशादेशि काव्यत्वं न स्यात् । न चेत्प्रतीतिः ।
लक्ष्यानुसारेणैव लक्षणाकरणास्य युक्तत्वात् । अत्र चोक्तं
भट्टचरणैः—

सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः ।

न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणो न निर्वर्तनम् ॥

अपि चैवमसम्भवोपि भवेत्, सकलदोषापसारणत्वात्—
क्यत्वात् ।

तदाहुः श्रीहर्षमिश्राः, 'दोषाणां विततानन्ततया पञ्चस-
त्रमपि निर्दोषं न सम्भवति । प्रवन्धे तु कादम्बर्यादौ निःशेषदो-
षापसारणमशक्यं गीर्वाणगुरोरपि किमुताऽपरेषाम् । अत्रत्यं
हि तदेकदेशादौ कष्टादिपातेन दुष्टतया भवितव्यम् । तावत्तैव
च समग्रमेव काव्यं शरीरं श्वित्रलेशेनेव वैरस्यमासादयेत् ।
उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वजनितत्वेन सङ्क्रमात् । इति ।

नाऽप्यन्यः । दोषेऽप्युपादेयत्वप्रसङ्गात्, निर्दोषे ऽप्यव्याप्तेश्च ।
न च यथाशक्ति दोषाणां हानसूचनार्थमदः पदमिति साम्प्रतम् ।
प्रतिकविशक्तितारतम्येनाऽननुगमात् । लक्षणावाक्येऽभिधानैव-
यर्थ्यम् । तस्माददोषाविति न युक्तम् ।

सगुणावित्यप्ययुक्तम् । गुणानां रसधर्मत्वस्याऽग्रे व्यवस्था-
पयिष्यमाणत्वेन शब्दार्थयोस्तत्त्वाभावात् । गुणपदं रसपरमिति
चेत् अविनाभावमात्रेण, लक्षणाया वा । नाऽऽद्यः । तथाभूतस्य
वाक्यार्थान्वयित्वाभावात् । तदुक्तमाचार्यैः—

गम्यमानस्य वाक्यस्यै नैव दृष्टं विशेषणम् ।

शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥

द्वितीये स एव दोषः ।

१ 'वैयर्थ्याच्च' इति ख. पु. पाठः । २ इदं ख. पु. नास्ति ।

३ 'वार्थस्य' इति ख. पु. पाठः ।

दुर्गं च तदाचार्यैः, 'सप्तमिं सप्तम्योर्ध्वे विदि तावत्
मयोक्ष्यात्ते' इति । एतेन मान्दगादिनां मन्त्राणां च ।
तेषामा, अथ तस्य व्यवस्थापयन्माह्वानम् । अन्तर्गतं च
पुर्वद्वयं ह्यन्तर्गतम् । विद्वन्ते तावत् सप्तम्योर्ध्वे, कर्त्तुं
पश्चद्वयदानं पदपानमिदं द्रव्यम् ।

॥५॥ अथ श्रावः, 'अदोपादिस्वर इदमोत्तरादिस्वरैः ।
तथापि । । इत्येव मन्त्रोपाधौ । अदोर्ध्वे वा अदोर्ध्वे च अदोर्ध्वे
विस्मयः । । अथ । अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे ।

अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे । अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे ।

अथ अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे ।

अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे

अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे

अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे

अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे

अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे
अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे अदोर्ध्वे

रुचिनायस्तु, 'दोषाणामपि रमाभिव्यक्तिविरोधेन दृष्टि-
मित्तमतो दोषाभावमात्रविशेषो नैव रमाभिव्यक्तिविरोधोऽप्यर्थ-
व्येऽधिकमनुपादेयम्' । एवं भगुणाभिव्यक्तेनैव रमाभिव्यक्ति-
वात् तस्मिन्लब्धे सालङ्कारावित्यनेनापि तेषामपि शब्द-
सोपकारकत्वादेव । तस्मादन्यतरोपादानमेव नास्ति वाच्य-
शब्देनैव रसवत्वादिलक्षणाध्वननम् । तदुपादानं तु दोषाभावादीनां
सर्वेषामपि रसोपकारकत्वमिति प्रदर्शनार्थम् ।

अथवा तत्पदैवाति लक्षणाद्ये तात्पर्यं यावद्दोषाभाव एव च
विवक्षितः । न च काव्यव्यवहारस्य प्राविरलविषयत्वापत्तिरिति
प्रदीपकदुक्तं दूषणं शङ्क्यम् । इष्टापत्तेः । तथा च दण्डो, 'स्वातन्त्र्य-
सुन्दरमपी'त्यादि । न च ध्वनिकारवचनविरोधस्तत्र मदीयस्यापि
'न्यक्कारो ह्यमेव मे यदरयः' इत्यादेर्ध्वनिस्त्वोक्तमकाव्यपदमेव
परिगणनादिति वाच्यम् । वाक्यदोषवत्यस्मिन्पदस्यादृष्टस्य
व्यञ्जकत्वाभिधानाविरोधात् । स्वीयदोषाभाववत्त्वस्यैव व्यञ्ज-
कत्वप्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तु न्यूनपदाविमृष्टविधेयांशादिस्थले
तत्तत्पदपूरणोचितपददानादिना तस्यैव व्यञ्जकत्वमित्यभिप्राय-
कत्वं ध्वनिकारवचसोऽवगन्तव्यमिति प्राह ।

प्रदीपकस्तु, 'निर्दोषत्वादौ सति स्फुटालङ्कारमवच्छे-
न्यतरत्वं लक्षणम् । एवं च यत्र स्फुटाऽलङ्काराभावः तत्र रसव-
त्त्वादेव काव्यत्वव्यवहारोऽन्यत्र नीरसे स्फुटाऽलङ्कारवत्त्वादेव ।
अत एव 'क्वचिदनलङ्कृती' इत्यपि यथाश्रुतमेव साधु । अत एव
प्रकाशकारोऽपि कष्टत्वादीनां क्वचिन्नीरसे न गुणत्वं न
दोषत्वमित्याभीहितवान् । अदोषावित्यत्र च यथाशक्ति दोषहानत्वं
विवक्षितम् । अन्यथा काव्यव्यवहारस्य प्राविरलविषयत्वापत्ते-
रित्यूचुः ।

अथ लिख्यमानायाऽप्यामीश्वरीं निरूपय ॥ ३८ ॥
यथापि नास्ति । तथा चोक्तं श्रुतिनृणां—

गीर्वाणो हि निदम्योयः सोऽप्यगर्हो पतारोः ।

॥ ३९ ॥

यच्च लिख्यमानस्य वाच्यमनुक्तोदाहृतं नः—

सुनिर्मलानि योगीन्द्रा महात्मा कृन्ममन्त्रः ।

॥ ४० ॥

तदा एव यम् । मया लिख्यमानायाऽप्यामीश्वरीं निरूपय ॥ ३८ ॥
विशेषः । एतच्चोक्तं मन्मथस्य उदाहरणम् । ॥ ३९ ॥
हेतुना । लिख्यमानस्यापि विद्यमानस्यावृत्तत्वात् । ॥ ४० ॥
कान्तः । भूतमाभावाच्च वाच्यमात्रेण । ॥ ४१ ॥
नन्वा । ॥ ४२ ॥
यथा । ॥ ४३ ॥
मेवम् । ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥
मन्मथस्य । ॥ ४६ ॥
नाडिपि । ॥ ४७ ॥
तस्यैवोक्तम् । ॥ ४८ ॥
अथ एव जिनमुनिनापि धर्मोदयविष्णवेऽपि । ॥ ४९ ॥
रमादिपद्यानाम् । ॥ ५० ॥
लक्षणं । ॥ ५१ ॥

यमे तु—यथाशेषादप्युक्तिः । ॥ ५२ ॥
रस्य । ॥ ५३ ॥
यथाशेषादप्युक्तिः । ॥ ५४ ॥

सम्भवोऽपि निरस्तः । तादृशदोषमपानव्यापि न ।
अत एव 'यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः तत्रैव दृष्टेर्वा नान्यम्'
इत्यभियुक्तैरभिहितम् । सगुणावित्यपि गुणालङ्काराणां
धर्मत्वं प्राचीनाभिहितमेवादायोक्तम् । निष्कर्षस्तु--
ऽभिधास्यते इति न विरोधः ।

वस्तुतस्तु गुणानां वस्तुधर्मत्वं शब्दार्थमात्रार्थ इति
निवेदितं मयाऽलङ्काररहस्यं तत एवावगन्तव्यम् ।

सालङ्काराविति तु अलङ्काराणां शब्दार्थद्वारेण नान्य-
कत्वात् प्रकाशकारमतेऽपि तद्धर्मत्वस्याऽनिरुद्धत्वात् साधितम् ।
द्वारधर्मत्वाभावे द्वारिधर्मत्वाऽसम्भवान् । वस्तुतस्तु नान्य-
विशेषकारित्वं मुखविशेषकारित्वं वा काव्यलक्षणम् । इत्ये-
विशेषस्तु स्वसंवेद्यो जानिरूप एवेति विपाञ्चनं मयाऽलङ्कार-
रहस्ये । काव्यव्यवहारप्रयोजकं तु रसभावान्यतरन्न तु रसभावं,
देवमुनिस्तुत्यादौ तदभावात् । तद्विषयाया रतेः शृङ्गारत्वाऽभावात् ।
एवं च न काव्यव्यवहारस्य प्राविरलाविषयताऽपि । उभयाभावेन
च काव्यत्वाभावात् । यत्र तु तस्यैव भावस्य विभावादियोजना-
दिविशेषेण पोषविशेषस्तत्र रसपर्यवसानं काव्यं भावनामात्रपर्य-
वसन्नकाव्यापेक्षया विलक्षणी चमत्कारमुखविशेषो जनयती-
त्यन्यदेतत् । उभयाव्यभिचारः काव्यस्य ध्वनिकारेणैव स्पष्टं
निवेदितः । यत्र तु रसादीनां अविषयत्वं स काव्यस्य प्रकारो
न सम्भवत्येव । यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता तावत्काव्यस्य नोपपद्यते,
वस्तु च सर्वमेव जगच्चमत्कृतमवश्यं कस्याचिद्रसस्य भावस्य वा
ऽङ्गत्वं प्राप्नोति, अन्ततो विभावत्वेनेत्यादौ ।

१ 'गुणानां' इति ख. पु. पा. ।

२ 'सत्' इति ख. पुस्तकेऽधिकम् ।

३ 'उभयाभावे चमत्काराभावेन काव्यत्वाभावात्' इति ख. पु. पाठः ।

४ 'पर्यवसन्नकाव्यं' इति ख. पु. पाठः । ५ 'तु' इति ख. पु. अधिकम् ।

तस्यैव विषयविस्तारोऽयं भाः ।

एतन्मन्त्रिण्यो वा न विजयितो माः ॥

इत्यादी १ गन्धे द्रव्योऽपि प्रदत्तान् जिनमुन्निवाऽद्वैतम्
स्माद्विपुलं तन्मन्त्रिण्यम् । यन्मन्त्रिण्यं मिथ्यादिभिः-
नाऽयं जयपरिग्रहो, तद्वर्णं तु यन्मन्त्रिण्यं विद्वत् ।
तच्चन्द्र-मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
त्यमन्त्रिण्यं । यन्मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
स्याऽयं यन्मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
भयजि-मन्त्रिण्यम् ।

यन्मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
ज्ञान-मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
स्वमि-मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
'स्वमि-मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
मिधानं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
न्द्रः' जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
काव्य-मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
सदपि जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
भावमन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
दिनि जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
पूजापरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
तत्र मन्त्रिण्यं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-
विद्यारण्योऽयं जयपरिग्रहोऽयं जयपरिग्रहो-

ननु चैवं सुखादिविशेषकारित्वावच्छेदकं न भवति
काव्यत्वग्रहे सुखादिविशेषकारित्वग्रहः । किञ्चिदपि पुर-
स्कारेणैव तद्ग्रहस्य योग्यत्वात् । सुखादिविशेषकारित्वं न
काव्यत्वग्रह इतीतरेतराश्रयापत्तिरिति चेन्न । विभावनादि पुर-
स्कारेणैव काव्यस्य सुखादिविशेषकारित्वग्रहेण न भवति ।

ननु चैवमपि चक्रकापत्तिः । लोके विभावनाद्यन्तर्गतं न भवति ।
विभावनादेरपि काव्यत्वार्थानन्वात् तद्ग्रहं विभावनाद्यन्तर्गत-
स्तद्ग्रहे च विभावनादिपुस्त्यपुरस्कारेण सुखादिविशेषकारित्वं न भवति,
तस्मिंश्च सति लक्षणग्रह इति चेन्न । अश्रमतो निजापत्तिः । अनु-
गात्वादिपुरस्कारेणैव तद्ग्रहसम्भवादि विभावनादिपुस्त्यपुरस्कारेणैव
लक्षणग्रहे न चक्रकापत्तिः ।

वस्तुतस्त्वेवमपि गुणादिनिरूपणक्षोदे चक्रकान्तिस्तार पत्र ।
तस्मात्सभ्यसमाधिनिरूपणे प्रयतितव्यमिति किञ्चिदुच्यते—
कान्तालिङ्गनादिजनितमुखापेक्षया काव्यपरापेक्षजन्ये भवेत्त-
क्षण्यं तावत्सर्वानुभवसिद्धं स्वर्गपरमात्मानन्दादिवत् । तच्च वैल-
क्षण्यं जातिरूपमेवाऽन्यानिरूपणात् । नवस्वपि चरसेषु वैलक्षण्यं
परस्परानन्दनिजसंवित्तिसिद्धमेव । अत एवाऽद्भुत पञ्चको रस इति
नारायणमतनिराकरणाऽवसरे न तावत् शृङ्गारादीनां तस्य
चैकत्वं परस्परवैलक्षण्यानुभवादित्याद्याभेदितं मिश्रैः । तदप्यग्रे
सङ्क्षेपतो वक्ष्यते । अलङ्काररहस्ये तु विमृष्टं विस्तरेण ।

तस्मात्काव्यसुखवैलक्षण्यं जातिरूपमवश्याङ्गीकार्यं जाति-
नवरूपमेव । ननु नवानुगता तदितरव्यावृत्तिका जातिरङ्गीकार्या
गौरवात्, तत्तज्जात्यवच्छिन्ने च सुखे तत्तद्रसास्वादनं कारणाभित्य-
नन्तरमेवाऽऽवेदयिष्यते । रसस्य चानन्दात्मकत्वं, स चाऽऽनन्दस्त-

१ 'ग्रह' इति ख. पु. नास्ति । २ 'इतीति चेन्न' इति ख. पु. पा. ।

३ 'रसानन्दात्मकत्वं' इति क. पु. पाठः ।

तमुत्तमेव, न चिन्तोऽननुभवात् । रत्नमसिनिदन्त-रत्नसत्तामदिति
 तत्र समर्थः । ॥ ॥ एतच्च तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 तत्तज्जाति-उन्नकार्यनानिदितिशङ्क्यात् तत्र तत्र
 विशेषकार्य-उन्नकार्यनानिदितिशङ्क्यात् तत्र तत्र
 ज्जातिपुत्र-उन्नकार्यनानिदितिशङ्क्यात् तत्र तत्र
 वात् । मत्त-उन्नकार्यनानिदितिशङ्क्यात् तत्र तत्र
 न्ययो'मिति-उन्नकार्यनानिदितिशङ्क्यात् तत्र तत्र
 वमानात् । तस्मात् तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 नाऽपि । ॥ ॥ तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र

तथा । न चिन्तोऽननुभवात् । रत्नमसिनिदन्त-रत्नसत्तामदिति
 नाट्येऽपि । ॥ ॥ एतच्च तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 एवेति । ॥ ॥ तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 सामानि । ॥ ॥ तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 रत्नाग्रहेति । ॥ ॥ तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 त्यैव नाऽपि । ॥ ॥ तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 पेशणात् । ॥ ॥ तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र

इति तत्रादिवासादिनिदित्वात् ।

एवं तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 वर्तते, प्रत्येकं तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 मत्त-उन्नकार्यनानिदितिशङ्क्यात् तत्र तत्र
 कम्—

मत्त-उन्नकार्यनानिदितिशङ्क्यात् तत्र तत्र
 तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र

१. तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 २. तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र
 ३. तत्रादिवासादिनिदित्वात् तत्र तत्र

तदुक्तम्—

मार्गानुगुण्यसुभगो माधुर्यादिगुणोदयः ।

अलङ्काराविन्यासो वक्रतातिशयान्वितः ॥

वृत्तयौचित्यमनोहारि रसानां पारिपोषणम् ।

स्पर्द्धया विद्यते यत्र यथार्थमुभयोरपि ॥

सा काव्यावस्थितिस्तद्धिदाह्लादैकनिवन्धनम् ।

पदादिवाक्परिस्पन्दसारः साहित्यमुच्यते । इति ।

एवञ्च काव्यव्यवहारहेतो रसस्य तत्सामग्र्याश्रोभयत्वात् र-
णातया उभयोरपि काव्यत्वं विनिगमनाविरहान्न त्वेकैकस्येत्याहुः ।

अत्र प्रदीपकृतः—शब्दस्य पूर्वनिपातः पृजां बोधयति 'अभ्यर्हितं
पूर्वम्' इति वचनात् । अन्यथा अजाद्यदन्तत्वेनाऽर्थशब्दस्यैव पूर्वनि-
पातापत्तेः । अभ्यर्हितत्वं च विशेष्यत्वेनैवाऽपरासम्भवादित्यर्थ-
विशेषविशिष्टशब्दस्यैव काव्यत्वम् । तस्यैव कृतिसाध्यत्वेन समा-
ख्यासंवादात् । कविकर्म हि काव्यं, कर्मणि ण्यञ्चा काव्यशब्दनि-
ष्पत्तेः । तथा चाह दण्डी—

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । इति ।

तुल्यकक्षतानिर्देशश्च विशिष्टेऽर्थे व्याप्रियमाणस्यैव शब्दस्य
काव्यत्वमिति बोधयितुम् । अत एवेष्टार्थव्यवच्छिन्नेति दण्डिनोक्तम् ।

न च द्विवचनविरोधः । आधाने दम्पत्योरिव गुणप्रधानभावेऽपि
तदर्शनात् । न च तत्र बाधकात् तथेह तु न बाधकमिति वाच्यम् ।
काव्यत्वजातेर्व्यासज्यवृत्तिताङ्गीकारे गौरवप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात् ।
न चैवमपि विनिगमकाभावः । अर्थस्याऽसिद्धत्वेन कविकृत्यविषय-

१ 'साकाऽप्यवस्थितिः' इति ख. पु. पाठः । २ सामग्र्यावो० इति ख. पु. पाठः ।

३ 'विशिष्टस्य शब्दस्य' इति ख. पु. पाठः । ४ 'काव्यशब्दनिष्पत्तेरित्यारभ्य
'व्याप्रियमाणस्यैव शब्दस्य' इत्यन्तो ग्रन्थः ख. पु. नास्ति । ५ सिद्धत्वेन' ख. पु. पाठः ।

त्वात् समाख्यादिशेषान् । शब्दस्य तु व्याख्यादिति शब्दस्य
काव्यत्वम् । निगमनादिति च दन्ति ।

अत्र भिन्नाः—काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं हि काव्यस्य, २२५.
ऽन्वयव्यतिरेकस्यां सन् एवमिति नाऽनिरिक्ततामिदम् । तेन २२६.
काभावात् त्रिवचनयोन्यनिमित्तभावभावेन मानाभावात् । न च
समाख्यादिभिः । अत्राभिहितं चायमिति वाच्यम् । अर्थस्य हि
विभायादिना । अत्राभिहितं चायमिति वाच्यम् । अर्थस्य हि
शक्यत्वात् । नन्वा । निगमनाभावात् अत्राभिहितं वाच्यमिति
सम्प्रदायगतं । अत्राभिहितं च दन्ति ।

अथ २२७. अन्वयः शब्दस्याऽपि निमित्तं वाच्यम् इति
विषयत्वेऽपि । अत्रार्थमतिवाच्यम् इति न च वाच्यस्याप्युच्यते
जनविशेषः । अत्राभिहितं, नन्वाऽनन्वयमिति च दन्ति । अत्राभिहितं
सुतरां समाख्यादिशेषान् । अत्राभिहितं च दन्ति ।

अत्राभिहितानां वर्तनात्वात् । अत्राभिहितं च दन्ति ।

लोकोपयोग्यं तु नानिपुणवचिर्म वाच्यमिति च । अत्राभिहितं
पर्यवसितार्थः । अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।
विशेष एव । अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।
काव्यमित्यर्थः । अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।
अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।
अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।
अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।

इदानीं वाच्यं नन्वाभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।
अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।

अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।
अत्राभिहितं च दन्ति । अत्राभिहितं च दन्ति ।

काव्यं तु कर्मविशेषः । अन्यथा कविशब्दार्थज्ञाने वा । तज्ज्ञानं
तज्ज्ञाने च कविशब्दार्थज्ञानमितीतराश्रयत्वं न्यात । अथ-
धिकरणन्यायेन राजशब्दवत् कविशब्दस्य जातिप्रधानं तत्त्व-
शङ्क्यम् । कविपदस्य जातिविशेषं प्रयोगान्मोघेन न दर्शयति । कविप-
स्यात् । किञ्च कविकर्मभावे काव्यव्यवहाराभावात् तत्त्वस्य
यौगिकत्वम् । नाऽपि पङ्कजादिपदवत् योतस्त्वत्वं कविशब्दस्य
काव्यकरत्वे प्रशस्तिनिमित्तकत्वावश्यकत्वादन्वोन्याश्रयत्वं संव-
दितत्वात् ।

न च प्यञ्जनुशासनविरोधः । अनुशासनस्य गानृन्वमात्रात्मक-
त्वेनाऽर्थविशेषबोधकत्वे तात्पर्याभावात् । क्वचित्तु सम्प्रतिपत्तिमा-
त्रम् । तस्मात्काव्यपदं गोपदमिव समुदायगत्तं नाऽवयवशक्ति-
शालीति ।

अत्रेदमवधारणीयम् । अवयवार्थस्य प्रत्यभिज्ञायमानस्य
व्यवहारविषये बाधाऽभावेन समुदायशक्तेरथमायाः स्वीकार-
मानाभावः । तदुक्तं भट्टचरणैः—

असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्राऽर्थं प्रयुज्यते ।

तत्राऽनन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥

भवेतां यदि वृक्षेषु वाजिकर्णौ कथञ्चन ।

अदृष्टां समुदायस्य कः शक्तिमलैकल्पयेत् ॥ इति ।

तस्मात्प्रोक्तस्य अधिकरणन्यायेन यौगिक एव काव्यशब्दः ।

न चैवं कविकर्मणि भोजनादावपि तत्प्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।

तत्र कविकर्मत्वाभावात् । प्रतिभादिविशिष्टस्यैव कवित्वेन तदानीं

तस्य कवित्वाभावात् । तदानीं प्रतिभादिमत्त्वे काव्यलक्षणाकार्यो-

त्पत्तिप्रसङ्गः । सामग्रीसत्त्वेन तद्विलम्बस्य निरालम्बनत्वात् ।

१ 'वाचकत्वे' इति ख. पु. पाठः २ 'रक्लृप्तायाः' इति ख. पु. पाठः

३ 'जातुकल्पये' इति ख. पु. पाठः ४ इदं क. पु. नास्ति ।

काव्यं तु कर्मविशेषः । अन्यथा कविशब्दार्थज्ञाने काव्यशब्दार्थज्ञानं
तज्ज्ञाने च कविशब्दार्थज्ञानमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । न तत्रैव श्रव-
धिकरणन्यायेन राजशब्दवत् कविशब्दस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं
शङ्क्यम् । कविपदस्य जातिविशेषे प्रयोगाभावेन तदधिकारो नैव
स्यात् । किञ्च कविकर्मभावे काव्यव्यवहाराभावान्न काव्य इत्य-
यौगिकत्वम् । नाऽपि पङ्कजादिपदवत् योगरूढत्वे कविपदस्य
काव्यकरत्वे प्रवृत्तिनिमित्तकत्वावश्यकत्वादन्योन्याश्रयस्य नैव-
दितत्वात् ।

न च व्यञ्जनुशासनविरोधः । अनुशासनस्य साधुत्वमात्रं एक-
त्वेनार्थविशेषबोधकत्वे तात्पर्याभावात् । क्वचित्तु सम्प्रति प्रतिमा-
त्रम् । तस्मात्काव्यपदं गोपदमिव समुदायशक्तं नाऽवयवशक्ति-
शालीति ।

अत्रेदमवधारणीयम् । अवयवार्थस्य प्रत्यभिज्ञायमानस्य
व्यवहारविषये बाधाऽभावेन समुदायशक्तेरधमार्थाः स्वीकारे
मानाभावः । तदुक्तं भट्टचरणैः—

असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्राऽर्थे प्रयुज्यते ।

तत्राऽनन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥

भवेतां यदि वृक्षेषु वाजिकर्णौ कथञ्चन ।

अदृष्टां समुदायस्य कः शक्तिमल्लुक्ल्पयेत् ॥ इति ।

तस्मात्प्रोक्ष्यधिकरणन्यायेन यौगिक एव काव्यशब्दः ।

न चैवं कविकर्मणि भोजनादावपि तत्प्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
तत्र कविकर्मत्वाभावात् । प्रतिभादिविशिष्टस्यैव कवित्वेन तदानीं
तस्य कवित्वाभावात् । तदानीं प्रतिभादिमत्त्वे काव्यलक्षणाकार्यो-
त्पत्तिप्रसङ्गः । सामग्रीसत्त्वेन तद्विलम्बस्य निरालम्बनत्वात् ।

१ 'वाचकत्वे' इति ख. पु. पाठः २ 'रक्लृप्तायाः' इति ख. पु. पाठः

३ 'जातुकल्पये' इति ख. पु. पाठः ४ इदं क. पु. नास्ति ।

प्रधातव्यम् । लक्षणनिर्वचनेनैव च तृतीया काव्यविद्या ना-
स्त्येव । व्यङ्ग्यगुणप्रधानभावाभ्यामेव सकलव्याप्तिः । न च
व्यङ्ग्यात्यन्ताभावोऽयमेति साम्प्रतम् । स्वच्छन्देत्यादिना नन्दा-
किन्यादिविषयकरत्वारूपभावादिव्यङ्ग्यसम्भवात् व्यङ्ग्यात्यन्ता-
भावासिद्धेः । किं बहुना स कोऽपि विषयो नास्ति, यत्र व्यङ्ग्यं यांशो
न प्रकाशते तस्माद् गड्डालिकाप्रवाहपतितस्य प्रकाशश्च न भवति
ऽभिधानम् । तथा च द्वैधमेवाह ध्वनिकारः—

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थितेः ।

उभे काव्ये तदन्यत्तच्चित्रप्रविधीयते ॥

इति चित्रं प्रहेलिकावदकाव्यमित्यर्थ इति यत् परीपकृत्प्रभृतिभिर-
भाणि तदपहस्तितं वेदितव्यम्, असङ्कीर्णतृतीयप्रकारनिष्पत्त्यात् ।

न च ध्वनिकारवचनविरोधः । तस्य 'तदन्यत् काव्ये चित्रम्'
इत्युद्देश्यविधेयवचनव्यक्तिवैपरीत्येन तद्विपरीतार्थकत्वात् ।
गुणालङ्कारवतो निर्दोषस्याऽकाव्यत्वासम्भवाच्च । प्रहेलि-
कादौ तु तदभावादेव सुवचनकाव्यत्वम् ।

वयं तु—सर्वत्र सङ्कर एव, तथाहि उत्तमकाव्ये 'निःशेषे'-
त्यादावचमत्कारिव्यङ्ग्यप्रतीतिः । 'प्राप्तमरुण'मित्यादौ मध्यम-
काव्ये च चमत्कारिव्यङ्ग्यप्रतीतिः, 'स्वच्छन्दे'त्यादावधमकाव्ये-
ऽपि च वाच्यवाचकवैचित्र्यव्यवहितचमत्कारिव्यङ्ग्यप्रतीतिस्ता-
त्पर्यवशादृशांविशेषे ऽनुभवसिद्धा । तस्माद्धत्वाभासानां तत्त-
त्पुरःस्फूर्तिकदूषणज्ञापितदृष्टीनां दृशांविशेषेषु विरुद्धत्वादि-

१. 'भावे' इति ख. पु. पाठः । २. 'स्यैवं' इति ख. पु. पाठः । ३. 'यत्' इति क.
पु. नास्ति । ४. 'भवद्विपरीतार्थकत्वात्' इति. ख. पु. पाठः ।

५. 'वैचित्र्याव्यवहिता' इति ख. पु. पाठः । ६. 'तात्पर्यविशेषात्' इति
ख. पु. पाठः । ७. 'दृशांविशेषे' इति ख. पु. पाठः ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे वेदव्यासचरणैः—

विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ।

विभावो नाम स द्वेवाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः ॥ ११ ॥

एतदेव विवृतं साहित्यदर्पणकारैः—

आलम्बनो नायकादिस्तमालम्ब्य रमोदयत ।

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ ३३ ॥

अनुभावलक्षणमाह धनिकः—

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । इति ।

सात्विकास्त्वेतदन्तर्गता एव । तेषामपि रत्यादिर्यत्र । न ।

भिन्नतया प्रतिपादनं तु नियतकारणसत्त्वजनितत्वात् ।

तल्लक्षणं तु—

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिदोच्यते ।

निर्वृत्तयेऽस्य तद्योगात् प्रभवन्तीति सात्विकाः । इति ।

अस्य रसस्येति प्रकृतपरामर्शः । व्यभिचारिलक्षणमपि

धनिकेनोक्तम्—

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ । इति ।

वारिधौ सत्येव यथा कल्लोला उन्मज्जननिमज्जने कुर्वन्ति

तथा स्थायिनि सन्ततप्रवाहापन्ने सत्येव ये चित्तवृत्तिविशेषा

उपयान्ति अपयान्ति च ते व्यभिचारिभावा इत्यर्थः ।

तथा चोक्तम्—

ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् ।

उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्याभिचारिणः । इति ।

१. गिनपुराणेअ ख. पु. पाठः । २. साहित्य दर्पणेऽपि—

उद्बुद्धकारणेः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।

२. लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः । इति । ख. पुस्तके अधिकः पाठः ।

अत्र ८३—

‘विना तत्तुमायत्वव्यभिचारिण्यनिवृत्तिरिति परविश-
वृत्तिविशेषत्वम् । अभिनवगुप्ताचार्यमते । सोऽद्यादिमते
लौकिकरतः । तस्मात्कार्यमहत्तास्मिन्मतेः । न हि तस्मात्
दिवदस्मत्ता । तेन न गङ्गादिगङ्गा इति दृग्वादः ।

तत्र तत्त्वम् । आचार्यमते स्पृष्टितानुबन्धनादेना, ५४७-
छाद्यादिमते । तत्त्वजातिविशेषः महत्तापरमाणुत्वे न दृग्वा-
दिमत्तद्वात् ।

यच्च, तत् न हि त्रैलोक्यादिवदस्य भिन्नता, उच्यते ।
प्रमाणः, किं पदार्थान्तरमेव तन्मत्तात्पर्यविशेषादिह-
मिति, किं न जातिगङ्गादृष्टयानुबन्धन इति । तस्मात्तस्मात्
पदार्थाङ्गीकारे मानाभावः । द्वितीये तु पदार्थानुबन्धनी
गत्वभावो दृग्वादः । न आचार्यमते चित्तनिमित्तत्वे तत्त्व-
वादीनां पदार्थानुबन्धनमाशङ्कम् । तस्मात्तद्विपर्ययः तस्मात्
च्यम् । ज्ञानेच्छान्यतरत्वाविशेषात् । तस्मात्तत्त्व-
विशेषे तत्पात्ताङ्गीकारात् ।

वस्तुतस्तु । विनाशनादेव्यापारनिवृत्त्यनेन विच्छेदे ।
तच्चाऽऽन्त्यमते चित्तनिमित्तत्वात् तस्मात् तस्मात्
मित्यन्यदेतत् । पदार्थानुबन्धनत्वे तस्मात् तस्मात्
देव न विनाशनादेर्भावात् । तस्मात् तस्मात्
नादिकर्तृत्वं तस्मात् विनाशादित्त्वं । तस्मात् तस्मात्
विशेषात्ताम-यमते तात्त्वादीनामनुबन्धनम् । तस्मात्
तस्यादीनां तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् ।

तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

रत्याशुद्रोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ।

मामाजिकचित्तवृत्तितन्मयत्वापादनाऽनुभावाः । तदु-
क्तम्—चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेवाऽनुभवनमिति । विविधविचि-
व्याप्तदना व्यभिचारिणा । तदुक्तं भरतेन 'विविधविचित्रेण व्ययेन
चरन्ति' इति व्यभिचारिण इति । विविधविचित्रेण व्ययेन
स्थायिसाहचर्येण ।

तथा चाऽऽहुराचार्याः । स्थायिन्पनिनः स्यूता
एव व्यभिचारिणः । यथा हि रक्तनीलादिभिरङ्गैः किल
विरलविरलभावेन स्यूताः स्कटिकाचपद्मरागमस्कताः । स्वयं
च विचित्राः सूत्रं च विचित्रयन्ति, तथैव नानाभिदभिन्नं
स्थायिनमुपरज्जयन्तीति । एते च सोदाहरणमलङ्कारद्वये
विपञ्चिता इति विरम्यते ।

एतेषां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्रमनिर्णयनिरिति
यथाश्रुतसूत्रार्थः ।

अत्र लोल्लटः लोके ललनोद्यानादिभिरालम्बनो-
दीपनकारणैर्नायकादौ रत्यादिर्जन्यते । यद्यप्युद्यानादीनामुत्पन्नर-
त्याद्युदीपकत्वमिति तत्कारणत्ववाचोयुक्तिरयुक्ता, तथाप्युदी-
पनकारणत्वादेवौपचारिकी तत्कारणत्ववाचोयुक्तिः । यद्वा
सजातीयप्रवाहाऽपेक्षया मुख्यैव सेति तत्कार्येण कटा-
क्षभुजोत्क्षेपप्रभृतिभिः प्रत्याख्यते कार्यस्य कारणानुमापकत्वात् ।
चिन्तादिभिश्च गाढगाढीक्रियते तस्मिन्सति तथानुभवात्
विचित्रीक्रियते वा । एकरूपस्य रत्यादेः कटाक्षादिविचि-

१ चरन्ति-इत्यारभ्य- आभिमुख्येन इत्यन्तो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।
२ किल इति क पुस्तके नास्ति । ३ चित्रयन्ति इति ख. पु. पाठः । ४ 'इति' इति ख.
पुस्तके नास्ति ।

प्रकार्यजनकत्वात्पक्षेः, सहकार्यपेक्षायाः भूत्वात् । चेत्तत्र
कार्यकारणसदृशत्वात् काव्यनाट्योपनातानां ननु नारायणत्वात्पक्षे-
चारिभावत्वापत्तौ तामेव नानविषयभूतानां नटकाद्यन्तर्गतो मत्त-
दिरूपत्वानुगन्गनात्तानिष्ठत्वेन नामानिर्गुः प्रतीयमानो नटदि-
निष्ठत्वेन रत्नात् प्रत्यायकत्वं, तन्निष्ठत्वेन प्रतीयमानो नट-
रसः । लोकोपयोग्यत्वादिभिः रत्नाद्यनुमानदर्शनात् । तदनु-
कर्तारि नर्तकेऽपि तद्वगम इति निर्गमः । न चैवं तद्वग-
लौकिकत्वं स इति वाच्यम् । साधनाश्रयत्वात्तद्वगम-
मादिमापादिना नामान्यलौकिकावस्थात्वात्तदादिना नटत्वादेव-
त्वेन प्रत्यायकत्वं नस्य रत्नाद्यान्तर्गतम् । एवमुक्त्या च
चित्तवृत्तिविधिरूपपदार्थापत्तिरन्तर्गतादयोऽपि नैव सन्ति-
कत्वादनुचिनः ।

सामानिः नृ लिङ्गे रमे पाठे नये रसः । १-३-३८ ।

सामानिर्गु नामेव रमानुभावत्वेन नटस्य सार्वभौमः । एतच्च
काव्यनाट्योपनातानां कालादीनां विभासादिभूतत्वात् नट-
गान्मिलनादेकानविषयतात्मनो हेतुत्वादिभूतत्वात् रत्न-
तिरलौकिकरूपत्वतया परित्याग इति मुख्यार्थः सः ।

अत्रेदमालोचनीयम् । एवं नति रत्नस्य १-३-३८ ।
नटोऽस्तत्तामेव रत्नादीनां तत्सार्वाकारम् । १-३-३८ ।
ज्ञानानतिरेकात् । किञ्च नटोऽस्तत्तामेव रत्नादीनां तत्सार्वाकारम् ।
नानां रत्नसार्वाकारम् रत्नसार्वाकारम् । १-३-३८ ।
तत्संभवेऽनुचितत्वादिष्टावगमनसः । १-३-३८ ।
दीनां भ्रमजनकत्वापेक्षानुपादेय-तत्त्वः । १-३-३८ ।

अपि चैवं नटे त्यादिरिति प्रतीतिर्न नान्तरात् ।
स्यात्ताडस्थ्यादिति ।

यत्तत्र मने मिश्रप्रदीपद्वयव्यवस्थायाम् ।
रभिहितमपरं दृषणम्—‘चिन्तयन्तानामाचारानाम् ।
प्रत्युत लोके क्रोधो हादनामृतेनोपपन्नम् ।
अपि तथावपमज्ञानम् । किञ्च न नटनमपि ।
स्थानुकारासंभवः । नया च कथं नटनमपि ।
अपि च कलिताविषयकगणादीं नटनमपि ।
इति ।

तदयुक्तम् । अलौकिकव्यवस्थायाम् ।
योगात्तद्वलादेव काव्यनाट्ययो रत्यादेः परिचयोपपत्तिः ।
सपाटववतां नटानां रामायणाद्यवगन्तव्यादिनियमाश्च ।
स्सवात्, सङ्गीतशास्त्रानुसारिकारकवाचस्थानुकारस्य ।
नशामर्थ्यात्, सकलावस्थानुकारानुपयोगात् ।
स्थानुकारस्यपि रत्याद्युद्धोषमङ्ग इति वाच्यम् ।
सार्यनुकारस्यैव तदुद्धोषनोपयोग इति निवेदितम् ।
विषयस्थलेऽपि तत्प्रदेशान्यामिनयनकारणात् ।
रेण चाभिनयसम्प्रवान् ।

शङ्कुकस्तु—विभावादिभिर्नटे ऽनुमीयमानोऽनुकार्यगो
रत्यादिः स्थायिभावो रसः । तथा हि—प्रस्तितावन्ते सामाजिकान्
सम्यङ्मिथ्यासंशयमादृश्यप्रतीतिविलक्षणः । ‘गमोऽयम्’ इति
प्रतीतिः । न तावदियं यथार्था । नटे रामत्वाभावात् । नापि मिथ्या
वाधानवतारेण भ्रान्तिभावानवधारणम् । लोके वाधशिरस्का

१. ‘अनुकार्यगत’ इति ख. पु. पाठः । २. सामाजिकानामिन्वारम्भ
रामत्वाभावात् हृत्यन्तः पाठः ख. पु. नास्ति ।

एव प्रतीतिर्भूत्वा अभेदेः । नटे रामस्याभासस्य नासादिहस्तस्य-
विशेषदर्शने चां । भ्रमात्मभावात् । नापि नन्दः । सोऽन्यत्र
भासात् । नापि । चादृश्यमतीतिः । 'रामनन्दोऽतन्नाम्नः' इति
हेत्वात् । तस्मात्तत्त्वमस्येति प्रतीतिः । तथा सोऽन्—

प्रतिभाति • नन्दो न तत्त्वं न विवर्तिः ।

धीरभावयाग इति नामावेवाप्यभिप्रायः ।

विरुद्धयुः • नन्दोऽदिविवेचितविस्तारः ।

युक्त्या • नन्दोऽप्येतन्मग्ननुभावः स्यात् । इति ।

दृष्टा च बालः • मन्दकं चित्रनुरगादिप्रतीतिरिति नान्यथा
कताऽपि शङ्का । नभाऽवगते च नटे सा-तनुन-गन्तु-र-
मिनयसम्पादन-मन्त्रनात्तेन प्रज्ञानिनां सापेक्षानुवर्त-
प्रतीतिगोचरीभूतान्यवनायकविशेषाणां नान्यथा-
रत्यादीननुमापन-मन्त्र-प्रनमनानन्तरं विवर्ति-
वासनापादयमान-भावादि-रूपम् । नन् नन्दोऽपि नन्द-
दो नानुपपन्नः ।

तदुक्तम्—

काव्यार्थभाषनादयो नर्तकेऽपि न शक्ये । इति ।

नन्वेवं कृत्रिमाणां तेषां व्याख्यासकस्य स्वरूप-
चेन्न । उपस्थापकविशेषादिना रत्यादिनाप्यन्तेन नन्दो-
नुमानमंभवात् । भ्रमनेन प्राप्ताद् भूतोऽतन्नाम्न-
लोके मुखरागादिना रामादायनुमितस्य नन्द-
वाच्यम् । विभावादित्येन शक्येन एव नन्दो-
लोके च तस्यानभ्युपगमात् । तदुक्तम् •

नानुमितो हेतुर्वाच्यः हस्तोऽनुमितो वाच्यः • इति ।

हेतोरलोकिरुत्सादयोर्योऽपि • इति ।

लोके पुलकादिना रत्यायनुमानदर्शनादयः । न च
 न्यथा तदभ्यासपाटवोपेक्षणमदृष्ट्यर्थं न्यायः । न च
 लोकवेदेवात्राप्युपपत्तौ पदार्थान्तरकल्पनागोचरमनात् । न च
 तु नटे रसादीनां बाधात्कथमनुमानमिति चेत् । न तेनः ।
 रामत्वेन नटप्रतीतिर्वाधानवतारान् । नन्वेवमनुमिते पदार्थाना-
 योगाद्रसस्य क्षणिकत्वं स्यादनुमीयमानस्यैव रसत्वेन तन्मयो-
 पगमादिति चेत् । अनभिज्ञोऽनि । अनुमितस्यार्थो तन्मयो-
 भावापादकधीरूपवासनावशात्पुनः पुनरनुसन्धाने दोषः कतान् ।
 इयमेव ह्यस्मिन्मते चर्चणा । यत्पुनः पुनरनुसन्धानं न । तेनैव
 रसस्य चर्चणीयत्वव्यवहारोऽपि ।

यद्वा लोकेऽनुमितस्य पुनर्नानुमानम् । निन्देः प्रतिबन्धकत्वात् ।
 काव्यनाट्ययोस्तु सामाजिकान तन्मयोभावादनुभिन्ना तदालम्ब्यैव
 भवतीति सिपाधयिषयाऽनुमाने न दोषः । रत्यादीनां नृत्वाद्यभ्यादि-
 तरानुमेयैवलक्षण्यम् रसस्य च निरतिशयानन्दस्वरूपान् लौकिकमु-
 खानुमानवैलक्षण्यं ध्येयम् । तथा च कारणादिभिरेव विमानादिता-
 मापन्नैः संयोगात् सम्यग् योगान् व्याप्यव्यापकभावतुल्यत्वात्तन्मय-
 न्धात् स्थायिभावस्य नटनिष्ठत्वेनानुमितिगोचरस्य रसत्वेन
 निष्पत्तिर्निश्चयापत्तिः पुनः पुनरनुसन्धानमिति गृह्यार्थ इति
 प्रावोचत् ।

अत्रेदमवधारणीयम् । किं रसोऽनुमीयते ? अनुमीयमानो
 वा रसः ? नाद्यः । रसप्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । प्रतीत्या रूढस्य
 रसत्वोपगमाच्च । नाऽन्त्यः । लोकेऽपि रसत्वप्रसङ्गात् साध्या-
 भेदात् । न च लोके विभावत्वादिज्ञानाभावाच्च तथेति वाच्यम् ।
 अप्रयोजकत्वात् । यथाहुराचार्याः— असतोऽपि यस्य रसत्वं

तस्य वस्तुसतः कथं न स्यादिति । अपि च सापेक्षं नदत्तं
वाऽनुमानं, आत्मपक्षकन्तु न संपत्त्येव । विचारः शब्दं
नटनिष्ठत्वात् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतस्यैव लिङ्गत्वात् । सापेक्षत्वे
च तादृश्यादरस्यतापत्तिः । किञ्च विभावतादीनामतीति-
कत्वात्तत्पुरस्कारेण व्याप्तिग्रहोत्राभावात् कारणादिभूतत्वा-
नुमानं वाच्यम्, तच्च तदानीं निरर्त्त इति न स्यात् । तथाह नरेव
तत्र तन्त्रमिति चेत्, न । सहभानविरोधात् । व्याप्तितापस्यैव न-
व्यवधानात् । तत्रापि लिङ्गोपहितो लिङ्गी भानव एवेति चेत्,
सत्यम् । किन्तु तत्रोभयोरैक्यं भानम्, इह तु गुणवत्तन्त्र-
न पानकरसन्त्यायोपगमादिति ।

अन्ये तु नटे रत्यायनुमानस्य रसत्वे तदनाद्यस्य स्यात् ।
तत्रापि प्रीतिव्युत्पत्त्योरविशेष इति चेन्न । अन्तरात्मनो रसात् ।
स्मृतियत्स्यांशे प्रमात्वेऽपि धर्मिणि नर्मभ्रान्तिरिति व्याप्तिरिति
चेन्न । प्रमात्वस्योपपादयितव्यमात्रत्वात् । अथ रत्यायनुमानस्य
रसोद्बोधस्तर्हि तत्र तेषामभाने रसोत्पत्तिश्च न स्यात् ।
'अनुपहितस्य रसत्वे स्थाविभावा रसत्वज्ञानुरभिर्हति न स्यात्' इति
विरोधः स्थापिनिर्लपणानुपयोगो विभागानुत्तरेष्वेव स्यात् ।

यपन्तु अनुमीयमानस्य रसत्वे 'रसं मातुः शब्दोऽपि' इत्यु-
च्यतायानुपपत्तिः । न च न भूयः । रसत्वात्तत्वेव
प्रमात्वोपपत्तौ भूयत्वस्यानुचितत्वात् । शोभनस्यैव रस-
रसस्य चमत्कारानुपपत्तिरिति शून्यः ।

भट्टनायकस्तु—भावनोपनीतो रसतत्त्वज्ञाने १३ १४ १५
कचिदानन्दारूपसाक्षात्कारविषयो रसः । इति हि—१३ १४ १५

उत्पत्तिर्हि रामादिनिष्ठत्वेन नटनिष्ठत्वेन स्वनिष्ठत्वेन
 नाद्यः । रामादीनामनन्निष्ठित्वान् । न द्वितीयः । नटे
 त्यादीनामनुपलब्धिव्याधात् । नापि तार्तीयकः । मीतादीनां
 सामाजिकरतावकारणत्वात् स्वकान्तात्मगवेदनाभावान् । आरा-
 ध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । नापि प्रतीयते । प्रतीतिरपि हि न
 रामादिनिष्ठत्वेन न नटनिष्ठत्वेन संभवति । तादृश्येन प्रतीतस्या-
 स्वादायोगात्, नात्मगतत्वेन । सा हि रामादिरत्यादीनामात्मरत्या-
 दीनामेव वा ? नाद्यः । भूयत्वप्रसङ्गात् । आस्वादस्य च प्रमात्वा-
 व्यभिचारात् । न द्वितीयः । मीतादीनां तदप्रत्यायकत्वान् ।
 तथात्वे कामिताप्रसङ्गेन पापित्वप्रसङ्गाच्च । नाप्यभिव्यज्यते ।
 अभिव्यक्तेः प्रतीत्यनतिरेकेण तत्पक्षोक्तदूषणगणग्रानात् । रसस्य
 प्रागसिद्धेरभिव्यक्त्ययोगाच्च । पूर्वसिद्धमेव हि वटादि प्रदीपादिना
 ऽभिव्यज्यते । अन्यथा ऽकार्यत्वापत्तेः ।

किञ्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः सहप्रतीतिरभिव्यक्तिः । पुस्तक-
 चित्रादौ तथादृष्टेः । न च रसस्थले तथामुम्भवः । विभावादि-
 रसप्रतीत्योः कार्यकारणभावेन सहभावासम्भवात् । क्रमस्वी-
 काराच्च । तस्मादन्यैव भोगरूपा रसप्रतीतिरभ्युपेया ।

तथा हि—

त्रयस्तावत्काव्यव्यापाराः । अभिधा भावना भोगश्चेति ।
 तत्र काव्यार्थपर्यन्ताऽभिधा । रत्यादिनिपया भावना । सहृदय-
 विषयश्च भोग इति । भावना च विभावादिसाधारणीकरणात्मा
 भावकत्वाख्यः कश्चन वासनापरनामा संस्कारः । तेन च
 रामादिरत्यादिभिः सह सामाजिकरत्यादीनामभेदाध्यवसानम् ।

(१) 'आराध्यत्वज्ञानस्य इत्यादिभ्यः नटनिष्ठत्वेन संभवति, इत्यन्तः पाठो
 नोपलभ्यते ख. पुस्तके ।

तेन रामादिरत्यादीनां सामाजिकं यति कदाचित् स्वतन्त्राद्य-
त्काराख्यभोगानुपपत्तिरित्यपास्तम् । कापिर्नो भावस्तत्तत्कार-
त्कारवदुपपत्तेः । भावकत्वञ्च समुचितगुणात् प्राप्तमिति चेत् ।
अतएव कृताधिगमो लौकिकः शब्दो नोपपद्यते, ननु ननु
काव्यशब्दः । दृश्यते हि तदेव काव्यं मुहुर्मुहुश्चरन् न परितो
लोकैः । अतएव काव्यतदर्थपरामर्शाद्वैवेचनां भेदो न विद्यते
इति युक्तम् ।

तदुक्तम्—

स्वादः काव्यार्थसम्भेदादित्यानन्दसमुद्भवः । इति ।

भावनासन्निहितस्य रत्यादेः साक्षात्कारोत्तमो न दान्त्यः-
गौरवमास्थेयमिति परमार्थः । ननु रामादिरत्यादीनामधिगम-
भावना न सम्भवति । तस्याः प्रतीतिमन्वानशब्दनिर्देशात्
तरूपत्वादिति चेन्न । व्यञ्जनपरं तत्सम्भवात् । न परं दैव-
किं भोगेनेति वाच्यम् । भोगोऽमुल्लेखेन तत्र विद्यमानवदु-
भावोपपत्तिरित्याच्च । तस्माद्रजस्तमसो ब्रह्मिण्युत्पत्तिरिति चे-
त्यात्मकात्मकाशफलकात्साक्षात्तयाभिप्रायगुणविरहितमिति चे-
ति भावनोपनीतो रत्यादिः हसकागानन्दपरिवार इत्येव-
रपायभासहेतुकसकलचित्रविनिर्मुक्तवस्तुसामानिर्देशात्-
दनभोगविश्रान्त्यादिविलक्षणव्यपदेशनसाक्षात्कारो ॥ ६ ॥
पर्यवसितोऽर्थः ।

भोगपर्यन्तञ्च काव्यशब्दोऽपि व्यापिते, देह निन्दित-
साक्षात्कारवदिति । तथा च विनाशविनिर्मुक्तवस्तुसामानि-
र्देशात्

- (१) 'साक्षात्कार' इति शब्दः ५. १०० । (२) 'देह' इति शब्दः ५. १०१ ।
(३) 'गुणविशेषण' इत्यर्थः 'विशेषण' इति शब्दः ५. १०२ । (४) 'व्यपदेश' इति शब्दः ५. १०३ ।
(५) 'विनिर्मुक्त' इति शब्दः ५. १०४ । (६) 'विलक्षण' इति शब्दः ५. १०५ ।

कसम्बन्धाद्रत्यादेः भाव्यमानस्य रसस्य सतो रसो यथा भवति
तथा निष्पत्तिः पर्यवसानं विश्रान्तिभोगो भवतीति सूत्रार्थः ।
भुज्यमानो रस इति यावदिति प्रथमाणा ।

अत्रेदं विमर्शनीयम् । किं रामादिनिष्ठो रत्यादिभोग्यतामापन्नो
रसः, उत सामाजिकनिष्ठः । नाद्यः । अप्रमात्वापातात् । किञ्च न
तावान्नवनानन्तरं भोगः । सन्निधापकाभावेन भोगायोगात् ।
भावनास्थितिकालावच्छेदेनैव भोग इति चेत् । सत्यम् । किन्तु
भावना चर्वणोच्यते तदाच्छस्यारसत्वे अलं भोगेन । अपि च
रामादिरत्यादीनां अननुभूतानां न भावनामम्भवः । तस्याधिन्ता-
सन्तानरूपत्वात् ।

यत्तु व्यञ्जनया काव्यादेवाऽनुभव इत्युक्तम्, तदयुक्तम् ।
तथा सति भोगाऽनुपयोगात् । भोगौन्मुख्येन तत्र विश्रान्त्यसम्भव
इति चेत्, न । तत्रैव विश्रान्तेरभिधातुं शक्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् ।
नापि द्वितीयः । सामाजिकरत्यादीनां शब्दानुपादानेन भाव-
नासम्भवादनुपनीतानां भावनानुपपत्तेः । सीतादीनां सामा-
जिकरत्यादिविभावत्वाद्यभावेन व्यञ्जनाया अप्यसम्भवात् ।
तदङ्गीकारे तु सैवाऽऽवर्तमाना भावना भवतु न परा ।
अथ भोग एव तत्पदेऽभिषिच्यते, तर्हि भोगोऽपि व्यञ्जनेति
पर्यायः स्यादाश्रयतः फलतश्च तयोरविशेषात् । किञ्च सहृदय-
हृदयेषु वासनात्मनां रत्यादीनां सततसन्निहितत्वादलमतिरिक्त-
या भावनया । वासनैव भावनेति चेत्, तर्हि तज्जन्या प्रतीतिरेव
भोग इति सिद्धान्तपक्षादविशेषात् न विवादः । यथाहुराचार्याः-
प्रतीतिव्यतिरिक्तः संसारे को भोग इति न पक्षभेदः सिद्धान्ता-
दिति ।

अभिनवगुप्ताचार्यश्रोचरणास्तु-विभावानुसारमभि-
चारिव्यपदेश्यैः कारणकार्यसहकारिभित्तनोपानादिद्वयप्र-
मुजोत्तेपादिचिन्तादिभिः सम्बन्धिविग्रहार्थाकारपरिहारान-
सापात् साधारण्येन प्रतीतैरभिष्यक्तो दृष्टादिनृपान्दोष
परिणतिमुपनीतो न तु घटः प्रदीपेनेव पूर्वदिदः नरादिषु
वासनात्मतया सामाजिकानां मनसि निर्लानो ज्ञानविरसोऽपि
ज्ञानाकारः सखण्डोऽप्यखण्डः प्रत्यक्षमृतमव विज्यन् मरुतं
विश्वं स्वविलसितमिवोपदर्शयन् विभावानुगन्धीनमपि दृष्टान्दिव
विभावादिसमयसमनियतमात्मानमादर्शयन् स्वप्नरिप ॥ १ ॥ नो-
गम्योऽपि बाह्यविषयवदितरेन्द्रियविषयमिव स्वात्मानं परिहरी-
यन् हृदयमिव प्रविशन् परिमितोऽप्यपरिमितः मृदत्तचरित्रे-
कमाणपरमात्मसाक्षात्कारानन्दसुन्दरोऽक्षयोऽपि क्षयोऽंशोऽपि
क्षेपः रसश्रृङ्गारादिपदावाच्योऽपि लौकिकार्तोद्भिन्नमनात्तत्त्वं
तत्पदवाच्यो निर्विकल्पकसत्त्विकल्यङ्गागोचरोऽपि दृष्टोऽपि न
हारगोचरोऽनिर्वचनीयरूपः सत्तोद्रेकमस्तद्वदयं न हारं
मात्तनाऽनेकतनुभिरर्जितभूयःमुक्तसम्भारमन्मसाऽनारिह-
नामषोडशभाजां प्रमात्रा साधारण्येन गोचरीदृशोऽप्यनन्त-
णतया पानकरसन्ध्यायेन चर्व्यमाणः मन्त्रपातमन्त्रमुच्यते
वापञ्चो लौकिकोऽप्यलौकिकचमत्कारकां ॥ १ ॥ ॥ ॥
तत्रमुपदर्शयामासुः ।

ननु कारणत्वादिपरिहारेण विचारसादृश्येनोक्तं किं नर-
मिति चेन्न । मामाणिक्यवहारस्यैव मान्तरादौ । अत्र विचारस्य-
त्वाऽसम्भवात् । अलौकिकान्मानात्मकत्वादिनिवृत्तिः ॥ १ ॥ ॥

(१ 'पदं' इति ल. गुणवैदिकम् । (१) 'मन्त्र' पदं न ॥ १ ॥ ॥ ॥
१) 'चर्व्यमेकपातः' इति प्रथम पदं न ॥ १ ॥ ॥

म्भवाच्च । विभावनादिव्यापारस्यावश्यकत्वाच्च । अन्यथा
प्रतीतिलक्षणलौकिककार्यानिर्वाहत् । तेषां च विभावनादीनां
धारण्येन प्रतीतावनुभव एव प्रमाणमित्यावेदितं नन्वन्वविशेष-
ादिना । तेन सामाजिकरत्याद्यभिव्यक्तो रामादिरत्याद्यभि-
व्यक्तिकारण्येभ्यः सीतादिभ्योऽनुपपन्नोऽपरास्तम् । सीतान्वादि-
पहाय स्त्रीत्वादिमोत्रेणैव स्फुरणात् । अवस्थानिर्णयमेव तयो-
सादानात् ।

तदाह धनञ्जयः—

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामाद्याः प्रतिपादकाः ।

विभावयन्ति रत्यादीन् स्वदन्ते रमिकस्य ते ॥ इति ।

वस्तुतस्तु स्त्रीत्वादिकमपि न स्फुरति । लोक एव तदपेक्ष-
णात् । नन्वयुक्तमेतत्, पदार्थतावच्छेदकरूपेणैव पदार्थप्रत्ययो-
चित्यादिति चेन्न । दोषाभावगुणालङ्कारमादिभ्यो चर्चणाख्यायामु-
त्तरप्रतीतौ तथानवगमाविरोधात् । अन्यथा काव्यनाट्येभ्यो द्विता-
हितव्युत्पत्तिरपि न स्यात् । तत्रापि हि तत्तदाचरणं तत्तदिष्टानिष्ट-
साधनमिति रामादिसम्बन्धमपुरस्कृत्य मानेसग्रीह्येति । न हि
वाक्यार्थबोधो रसोऽपि तु तदभ्युपायः । दृश्यते हि मृन्मयान्
द्विरदान्पश्यतो द्विभस्य मृन्मयादित्वं विशेषमपहाय द्विरदसा-
मान्यप्रतिभासः । तथा च तत्तद्विशेषापुरस्कारेण धीरोदात्तादि-
सामान्यप्रतिभासो न विरुद्धः ।

तदुक्तं धनिकेन—

क्रीडतां मृन्मयैर्यद्ब्रालानां द्विरदादिभिः ।

उत्साहः स्वदते तद्वत् श्रोतृणामर्जुनादिभिः । इति मिथ्याः ।

(१) 'मालसी' इति पृथक् पदं च. पुस्तके ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । स्वीत्वादिभानमाचरयन्नेव, उत्तरद्वयस्यैव
पदार्थप्रत्ययानुसारस्यैवोचितत्वात् । दितादिभ्युत्पत्त्यां शब्द-
दिभानस्याविरोधित्वात् । प्रत्युतोपयोगाच्च । यस्मान्नादिभिरिति
माचरितं रामादिभिरेवमाचरितं, तस्मादन्यमाचरितं नोप-
देवाचरितव्यं, अन्यपुंभिरपि रामादिवदेवाचरितव्यमिति शब्द-
यमहायोगेनैव हि मानसधीरुदेति । यथ विरदादिरित्यन-
ष्टान्तः, स तु विपरीतः । विरदत्वादिप्रतिभामस्य वयाति नरात् ।
तस्माद्विभावत्वादिप्रकारेण भानमेव साधारणेन मानम् । शब्द-
त्वादिभानं पुनरास्तां नयेत्यन्यदेवादिति वचम् ।

अभिव्यक्त एव च रत्यादिरमो, न तु पददशोत्पत्तेर-
पूर्वसिद्धो रसोऽभिव्यज्यते । 'रसोऽभिव्यज्यते' इति मन्त्रात् न-
स्यास्यभिव्यक्त्युपचारात् ।

तदुक्तं लोचनकारैः—

रसाः प्रतीयन्त इति श्रौतं पवर्तयितुं पद-
अभिव्यक्तिश्च समूहालम्बनात्मिका गुणभूतं रत्यादिभिः शब्दै-
प्रतीतिः । व्यङ्ग्यव्यञ्जनकभावस्तु पदवानुपपत्तये विरहादे-
योरिव सहप्रतीतावपि नानुपपन्नः ।

ननु प्रागसिद्धः कथमभिव्यज्यते इति चेन्न । रसोऽभिव्यज्यते
वर्तमानत्वात् । अतएव वासनाया ब्रह्मावर्तयितुं शब्दै-
मांसकार्दीनां रसस्थितानामपि न रसात्वादः ।

(१) 'कथा रामादिभिरिति' अ. पु. पाठः । (२) 'अन्ती-
कथासमाप्तये' इति अ. पु. पाठः । (३) 'अन्ती-
कथासमाप्तये' इति अ. पु. पाठः । (४) 'अन्ती-
कथासमाप्तये' इति अ. पु. पाठः । (५) 'अन्ती-
कथासमाप्तये' इति अ. पु. पाठः । (६) 'अन्ती-
कथासमाप्तये' इति अ. पु. पाठः । (७) 'अन्ती-
कथासमाप्तये' इति अ. पु. पाठः । (८) 'अन्ती-
कथासमाप्तये' इति अ. पु. पाठः ।

तदुक्तं धर्मदत्तेन—

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादने भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठलोष्टाश्मसन्निभाः । इति ।

अतएव च शान्तानां न श्रृङ्गाररसास्वादः, गाढरागाभा-
व न शान्तरसास्वाद इत्यादिव्यवस्था । तत्तद्वासनावास्तत्तदा-
शब्दप्रयोजकत्वात् ।

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च द्विविधाऽप्यास्वादस्तुः ।
यद्यद्या न स्यात् रागिणामपि केषां चिदास्वादादर्शनमनुपपन्नं
स्यात् । द्वितीया चेन्न स्यात् श्रोत्रियादीनामपि रसास्वादः
स्यादित्यावेदितमेवेति साम्प्रदायिकाः ।

वयन्तु—प्राक्तनी वासना तावदावश्यमेव, यां विना
व्युत्पन्नानामपि न रसास्वादः । सैव च प्रतिभा, काव्यकारणा-
मपि सैव । इदानीन्तनवासनाकल्पनायान्तु प्रमाणाभावः ।

यत्तूच्यते रागिणामपि केषाञ्चिदास्वादानुदयः किञ्चि-
द्विलम्बकृत इति—तत्रोच्यते व्युत्पत्तेरपि सहकारित्वात्तद्विलम्बकृत
इति । तथा च पूर्ववासनाव्युत्पत्तिसमाजादेव काव्यार्थसम्भेदे
रसास्वाद इति । यस्तु मुहुर्मुहुः काव्यपरामर्शेन तन्मयीभावे भावक-
त्वाऽपरनामा संस्कारएवेदानीन्तनी वासना, स चाऽऽवश्यक एवेति
तत्र नाऽस्माकं प्रक्षेपः । अनुभवदाढ्यात् संस्कारदाढ्यमनुसन्धान-
धाराधायकं कोवा नाऽङ्गीकुरुते, साधारण्येनैव तस्य हेतुत्वग्रहात् ।
प्रागुक्तवासनेव तु प्रतिभाऽपरनामधेया विलक्षणा काचिदियम-
पीत्यत्रपरममर्षः । संस्कारमात्रत्वाऽङ्गीकारे तु मुहुर्देवाऽसि न इति
ब्रूमः । वासनावशादेव विभावादिसाधारण्यभानं, वासनायां च
पूर्वसुकृतसम्भारएव हेतुः ।

(१) 'च' इति ख. पुस्तके नास्ति । (२) 'श्रृङ्गारास्वाद' इति पाठः ख. पुस्तके ।
(३) 'किञ्चिलम्बकृत' इति ख. पु. पाठः ।

स च रसो न कार्यः । विभावादिसमूहालम्बनान्नत्वात् ।
 त्वे तदनुपपत्तेः । न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च युगपद्
 यते । नाऽपि नित्यः । पूर्वमप्रतीतिः । यान्तालम्बनेन
 थ्युपगमेऽपि रसत्वेन पूर्वस्थित्यनभ्युपगमात् । नाऽपि भवि-
 यत् । साक्षादानन्दमयप्रकाशरूपत्वात् । नऽपि वर्तमानः ।
 कार्यज्ञाप्यविलक्षणस्वभावत्वात् । किञ्च न तावदस्य निर्वि-
 कल्पकं ग्राहकं सम्भवति । विभावादिपरामर्शमयानत्वात् ।
 परानन्दमयत्वाच्च । तस्य च निर्विकल्पकेनाश्रयत्वात् । नाऽपि
 सविकल्पकम् । अभिलाषाद्ययोग्यत्वात् । सविकल्पकत्वेनानां
 हि वचनप्रयोगादियोग्यता । न चास्य तथात्वम् । किञ्च
 विशेषणज्ञानजन्यं हि सविकल्पकम् । विशेषणञ्चात्र चर्चणा,
 तस्याश्च ज्ञानदशां विना वैशिष्ट्यान्तराभावेन कस्य प्रदर्शनं
 स्यात् । विशिष्टस्य ग्राह्यस्याभावात् । न च ज्ञानविकल्पे 'वदं
 जानामि' इत्यादावाकारत्रयभानवद्भवितेति वाच्यम् । स्वल्पमात्र-
 भानाङ्गीकारात् । नाऽपि रसः परोक्षः । साक्षात्करोमीत्यनुच्य-
 वसायात् । मनोग्राह्यत्वमम्भवात्तदभ्युपगमाच्च । नाऽप्यपरोक्षः,
 काव्यरूपशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तस्मान्न ज्ञाप्यः ।
 किञ्च विभावादेः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतीत्यभावाद्धिभावादिमवग-
 प्रतीतिघटितमूर्तिकत्वान्न ज्ञाप्यत्वम् । यदि च रस्यादिरूपे
 स्थितस्य रसरूपतया प्रकाश उच्यते, तदा न मतभेदः । न च
 रसव्यञ्जनाऽपि न स्यादिति साम्प्रतम् । इष्टापत्तेः । रसाधिष्ठान-
 रस्यादिव्यञ्जनायामेव रसव्यञ्जनात्वोपचारात् । अलक्ष्यक्रम-
 ध्वनिव्यवहारस्याऽपि तन्निवन्धनत्वात् । रसस्य तु चर्चणाविषय-
 तैव । ननु रसस्याऽकार्यत्वे भरतसूत्रे निष्पत्तिपदमनुपपन्नमिति

(१) 'निर्विकल्पकग्रहणासम्भवात्' इति ख. पु. पाठः । (२) 'ग्राह्यत्वाभावात्'
 इति ख. पु. पाठः ।

चैन । चर्चणाया जन्यत्वेन तत्र जन्यत्वोच्चात् । यदि च
केवलाद्विशेषणाद्विशेष्याच्च विनिष्टो भिन्न एव रस इति
विशिष्टपदार्थान्तरत्वादिमतानुरीत्योन्यते, तदा प्रतिनिधित्वं
मुख्ये अपि वस्तुं गमयेते । यदु अन्यत्वं शरते इति । यदि
तु रसनं रस इति विभावादिगोचरा चर्चया रसः ।

यदाहुः—आस्वादात्मानुभवं रस इति ।

शाङ्गदेवोऽपि—

मुखरूपा स्वसंवेद्या संवेदान्मादनाऽभिरा ।

रसः स्यादथ वा स्यादो रसस्तद्गोचरीभान् । इति ।

तदाऽनुपपत्तिरेव नाऽस्ति । पक्षप्रयेऽपि चर्चयान्विषयिभ्यस्त-
वेति परमार्थः । केवलं विभावादीनां रसस्वरूपोच्चात्तिर-
त्यभिप्रायेणोपचारमयादः ।

यत्तु प्रदीपकृत्मादित्यदर्पयकारादिनिर्गताऽह — व-
द्यपि रसाऽनन्वयतया चर्चयाऽपि न कार्या, तथापि वादार्थं इत्यत्र
तत्कार्यतामुपगम्य तदेहात्मन्यनादितानवत्तत्वेत्यस्मिन् । इत्य-
प्येऽपि तथा व्यपराह इति । तत्र धातुभान् । आह्वयः चर्च-
स्याऽऽकार्यत्वस्य सर्वान्वयिभ्यस्तान् । न च रसाऽनन्वयतया
कार्यत्वे रसस्यैव कार्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । चेदन्वयः इव
तानुमारेणोपपन्नतान् । निश्चयः इत्यत्र चर्चयः । अत्र चर्च-
योत्पत्तिर्नास्तीत्यन्तरत्वेन मन्विता । यत्र रसः चर्चयः चर्चयः चर्च-
मपसंवेदनगोचरात्मानुभवमिदानीं दृष्टं तत्र रसः चर्चयः चर्चयः
पाप्मेन । इत्यत्र चर्चयः चर्चयः चर्चयः चर्चयः चर्चयः चर्चयः
रेव दन्वनीयाः ।

तस्मादिदमत्र तत्त्वम्, विस्मद्भूषणम्येदात्तिन्दुष्टाननुनारि-
विलक्षणानिर्वचनीयरूपो रसः । प्रमाणञ्च चर्चामेति ।

ननु हेतुत्वं कारकशापकान्यतरत्वव्याप्तय । तच्च विनादा
दिज्ञानानिर्वर्तमानं स्वव्याप्यं हेतुत्वमपि निवर्तयतीति चेत्, न ।
अनुभवसिद्धस्याऽन्यत्राऽदृष्टिमात्रेणाऽपलापऽशक्तः । पानक-
रसस्याऽप्यपलापप्रसङ्गात् ।

तथा चाहुः—

केदमन्यत्र दृत्वष्टमहो निपुणता नव ।

दृष्टान्तं याचसे यत्त्वं प्रत्यक्षेऽप्यनुमानन् । इति ।

तस्मादनन्यथासिद्धानुभववलादपानिद्धमेव प्रकारान्तव्यमादाय
हेतुत्वं पर्यवस्यतीति बोध्यम् । एतन्न यदाधुनिकेनाऽऽलङ्कारिकमन्ये-
न गङ्गाधरेणोक्तम्—उत्पात्तिज्ञप्तिभिन्नचर्वणानुपपत्ते रसस्य धीन-
मुल्लासमात्रतया तुच्छत्वप्रसङ्गः, तथा च सत्त्वर्थक्रियाकारित्वं न स्यात् ।
तस्माच्चर्वणाप्रतिबन्धतिरोधानद्वारेण शास्त्रस्य ब्रह्मार्णवाभि-
व्यञ्जकत्वं रसविभावादीनाम् । तथा च विभावादिपरामर्शं न
चर्वणा । आवरणविधाते स्वसंवेदनीयमुखरूपरसप्रतिविम्बोद्भवा-
समर्था चर्वणावृत्तिरूपग्रते इति चर्वणाद्वारा विभावादीनां कार्यो
ज्ञाप्यश्च रस इति वदामः ।

एतेन सविकल्पकनिर्विकल्पकाभ्यां रसग्रहणे दोषात्परस्परप्र-
तिक्षेपे परस्परात्मकत्वतदभावात्मकत्वाऽन्यतरापत्त्या ग्राहकविधा-
वपि रसस्य लोकोत्तरतैवपि निरस्तम् । उक्तमुक्त्या सविकल्पकैर्न
रसग्रहणसम्भवात् । न चैवं रस एव विषयाविशेषस्फूर्तिप्रसङ्गः
निर्विषये रसे विषयेणाकारासमर्पणात् । वैषयिके तु मुखे विष-
याऽऽकारसमर्पणाद्विषयस्फूर्तिरिति ।

तदिदमविवेचितसिद्धान्ततत्त्वस्याभिधानमिति ध्येयम् । ए-
सति लोकोत्तरत्वहानिप्रसङ्गात् । चर्वणापदार्थानिरूपणाच्च

किञ्च चर्वणाया रसाऽनन्यतया तद्द्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वा-
धानं हृदयशून्यतामेवाऽऽवेदयति द्वारव्याप्तिभास्य भेदगर्भत्वात्
अपि च चर्वणायाः कार्यत्वज्ञाप्यत्वानुद्गीमारात्कथमन्यत्वेऽपि
तद्द्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वे अभिधानं शक्यते । तस्मात्तत्त्वाद्वा-
कारे त्वस्यन्कक्षानिष्ठेषापत्तिः । रसस्य तद्द्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वे-
पपादनानुपयोगश्च । तत्कार्यत्वज्ञाप्यत्वाभ्यामेव व्यपक्षानिर्देशः ।
भेदाभेदयोः सर्वमतोऽप्यारस्यकत्वात् । तस्माच्चर्वणाद्वारा रसः
कार्यो ज्ञाप्यश्चेति प्रलापमात्रम् । सगिह्यारसत्वं तु निरस्तमेव ।
विस्तरेण चैतन्मतमलङ्काररसस्यै निरस्तमस्माभिरिस्तुरम्यते ।

वयं तु—न कारणादीनामेव विभावादित्यं, नाऽपि
रस्यादीनामेव रसत्वं, किन्तु राग्यनादयोर्नामरागादिनामस्य
वशात्तन्मर्याभावेन ये नामाजिरहृदयदर्शये वसिष्ठस्यनादेन
तदाकारमुन्दराधितृचिजिज्ञेया जायन्ते नन एव विभार-रा-
दिकमलौकिकं रूपं भजन्ते, तदनु च मरुताद्यमुन्दराद्यपिदेव
विच्छाष्टा विचट्टिजायते इति ध्यायी मनो न निर्गते । नन-
एव भरतमुत्रै स्थापिपदानुपादानम् । आत्मनोपाया नन्वर्शाना
या लौकिकपाधितृचिज्ञेयानि हि रसस्य लौकिक-वार्तित्वेन । नन
च स्ववक्तानानन्दमयी चर्वणा च । तस्मा पाऽऽनन्दमयान
मुलभमेव । नराऽऽनन्दमयानादन्वयऽनन्दमयानादन्वयऽनन्दमयान
वन्वयः सम्प्रदायमवर्तते इति निश्चान्तिरिति वा गोपच.वा

ननेना मादिसाः मरुतादिकः रसाः—

विभारतानुनामरसमन्वादीरादृत्तयोः ।

उरनाचमनाहत्तनाकरवृत्तदिविधैर्दः ४

केवलं स्थाय्यभिव्यक्तौ हेतुत्वेनैव संमतैः ।
 वासनावशतः सत्त्वसमुद्रेकान्निराविले ॥
 वासनात्मतया पूर्वं सामाजिकहृदि स्थितः ।
 साधारणतया भातैः कारणादिभिरेव यः ॥
 रत्यादिवर्ष्यते स्थायी रसः सोऽस्मन्मते मतः ।
 वासनोद्बोधकं चाऽत्र काव्यनाट्याऽनुभावनम् ।
 सोऽयं रसः स्वप्रकाशसुखात्मकधिया यया ।
 गृह्यते चर्वणा सैव कार्या सैव च संमता ॥
 विभावा अनुभावाश्च सञ्चारिस्थायिनौ तथा ।
 गुणप्रधानभावेन चर्व्यमाणा रसात्मताम् ॥
 यान्ति पानकवत्तेन प्रमाणमिह सा मता ।
 विरुद्धरूपसम्भेदादैकरूप्यं परानुदत् ॥
 अलौकिकः परब्रह्मसंवेदनसहोदरः ।
 रसोऽयमिह संवित्तेरन्यन्मानमपार्थकम् ॥
 वस्तुतस्तु न रत्यादी रसत्वं कारणादि च ।
 विभावत्वादितामेति किं तु तन्मयभावतः ॥
 सामाजिकानां जायन्ते ये तदाकारसुन्दराः ।
 चित्तवृत्तिविशेषास्ते विभावत्वाद्यलौकिकम् ॥
 रूपं भजन्ते तदनु सकलाकारसुन्दरा ।
 एका विलक्षणा चित्तवृत्तियां जायते सताम् ॥
 रसनात्मा रसः सैव शङ्काशूकनिवारिता ।
 इति ब्रूमो वयं त्वत्र तदिदं मत्सरं विना ॥
 विचारणीयं रासिकैरिति सर्वं समञ्जसम् ।
 इदं सिद्धान्तसर्वस्वमलङ्काररहस्यके ॥

यत्तु

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

अतस्त्वद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ।

इति नारायणेनाद्भुत एव रस इत्यभिहितम् । धर्मदत्तादि-
भिश्च तदेवानुसृतम् । तन्न माधु । वैलक्षण्यस्याऽनुभवसिद्धत्वात् ।
प्रकृतिभेदाच्च । नाऽपि व्यभिचारिषु स्थायिन इव रत्यादिषु विस्म-
यानुगमः । शोकादिषु तथाऽननुभवात् । लौकिके रसे नियमतस्तद्वि-
भावादेरनुपनिपातात् काव्यादौ च तथानुपनिबन्धात् ।

अथ प्रतीयते तावत्सर्वत्र चमत्कारः सचाद्भुत एव, तस्यैव
रत्यादिविभावानुगोचरेण व्यपदेशान्तरमिति । तत्र तर्हि विस्मयानु-
रोधेनाऽद्भुतव्यपदेश इत्यपि सृज्यत्वात् । अन्यथा तद्वद्विरहिणामपि
तदास्वादप्रसङ्गात् ।

अथ पृथगेवाऽयमद्भुतः सर्वैरेव रसभेदाभिमतैर्जन्येत, जन्य-
तां स तु न रसः । किन्तु तद्वेतुः स्थायी अलौकिकमत्कारी-
त्यभियुक्तव्यवहारात् । तस्य तथापरिभाषणं तु नाऽस्माकमपचयो न
युष्माकमुपचय इति संक्षेपः । विस्तरस्तु मदुन्नीताऽल्लङ्काररहस्ये
ध्येयः । एतेषां प्रत्येकमुदाहरणादि च तत्रैव द्रष्टव्यमिति शिवम् ।

इति श्रीमद्विन्दुवृन्दारकवृन्दपुन्दर जगद्गुरु महामहोपाध्याय

भट्टमाधवतनूजनि प्रभाकरोन्नीते रसप्रदीपे

रसविवेको नाम द्वितीयालोकः समाप्तः ॥

किंचैवं 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति भवत्तिद्वान्तसर्वस्वमप्येवं दूरभ्रष्टं
भवेत् । दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव प्रत्यायकत्वे श्रुतेरेव गर्वत्र
बोधकत्वसम्भवात् । तुल्यबलत्वस्यैव युक्तत्वात् ।

यत्तु कैश्चिदुच्यते 'पौरुषेयमपौरुषेयं वा सर्वं वाक्यं कार्य-
परमेव, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यबहुपेक्षणीयत्वापत्तेः' ।
ततश्च काव्यशब्दानामपि निरतिशयानन्दास्वादव्यतिरेकेण प्रति-
पाद्यप्रतिपादकयोः प्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव
तत्कार्यत्वेनाऽवधार्यते तत्र च शब्दव्यापार आवश्यकः, 'यत्परः
शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायादिति । तत्र प्रष्टव्यं किमिदं
तत्परत्वम्, तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा ? आद्ये न
विवादः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात् । द्वितीये तु केषं
तात्पर्याख्या वृत्तिः ? अभिवृत्तान्वयवादिभिरङ्गीकृता तदन्या
वा ? आद्ये दत्तमेवोचरम् । द्वितीये त्वतिरिक्तवृत्त्यङ्गीकारानाम-
मात्रे विवादे पर्यवसानम् ।

ननु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गात्मकस्य रसादेः
प्रकाशनं भवत्विति चेन्न । तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात् । सहभावे
च सव्येतरविषाणवत्तदसम्भवात् । किञ्च बोद्धादिभेदादपि व्य-
ङ्ग्यबोधने ऽभिधा न व्याप्रियते । तथा हि-वाच्योऽर्थः सङ्केत-
ज्ञानमात्रशालिभिरवगम्यते व्यङ्ग्यस्तु सहृदयैरेवेति बोद्धृभेदः ।
'भम धम्मिअ' इत्यादौ विधिनिषेधरूपतया, 'निःशेषच्युत' इत्यादौ
च निषेधविधिरूपतया स्वरूपभेदः । 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ च
वाच्यार्थ एक एव, व्यङ्ग्यस्तु तत्तत्प्रतिपत्रादिभेदात् कान्तमभिस-
रेति, गावो निरुध्यन्तामिति, नायकस्याऽयमागमनावसर इति,

सन्तापोऽधुना नास्तीति, विक्रेयस्त्विति मंष्टिगन्तामिति, मं
होप्रहोमादिकमनुष्ठीयतामिति, दूरं मागा इत्यादिस्तरस्तरवान
इति सङ्ख्याभेदः । वाच्यार्थः सङ्कोचारणमायान् वरीषां स्वरूप
तथाविषमतिभार्दिर्नैर्भल्यादिनेति निमित्तभेदः । सङ्कोच-वचन-सङ्कोच-
व्यङ्ग्यस्तु प्रतीतमात्रमल्लकारकांति सङ्कोचभेदः । सङ्कोच-
केवलमतान्तिको, व्यङ्ग्यस्तु चमत्कारिदन्तान्तिक इति वरीषांभेदः,
पूर्वपथाऽप्येन च कालभेदः, वाच्यः सङ्कोचध्वजः, व्यङ्ग्यस्तु सङ्-
कोचकदेशतदर्थवाच्यतदर्थवर्गवद्भवमौक्त्यार्थकालिकादिसिद्धिपरवना-
याश्रय इत्याश्रयभेदः ।

कस्मिन् च यत् होह सोमो दहन् विनाह नभस्यं ब्रह्म ।

सभमरपटमन्याशयि सारिज्जाये नभस्य पृथिवी ॥

इत्यादी च मत्सीतकान्नादिगन्तरेन विपर्ययभेदः । यथाभावा-
ऽभिधा । रसनात्मकव्यापारभिन्नतादि विपर्ययव्यापार-भावि-
द्धरसाभावाद्य न तथाऽभिधा । आरु मिदमेव हि यथादिनवि-
धया बोध्यते । अत एव न तत्तत्ताऽपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वान्न । अ-
रुपार्थवापादिनयाभावाच्च ।

न हि 'भुञ्जे वागवुहं विमोच्य' इत्यादी मु-सर्वव्यापारः ।
न च तयोः । परस्परानन्तर्यव्यापारो व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वान्न । अवि-
प्रयोजनं, समस्य परस्परप्रयोजन-तत्त्व । अदन्ताद्यो विमोच्य' इति हो
च प्रयोजनस्याऽपि ननु तयोः अन्तर्यामनत्वान्न । न च अङ्गिनिहे
तत्तत्ता, विषयप्रयोजनयोर्पुनरन्तर्यामनत्वान्न । अतः 'विमो-
च्येदन्तान्' इत्येव हि ज्ञानाभावाच्च ननु परस्परानन्तर्य-व्यापारः ।

ननु 'भुञ्जे वागवुहं' इत्यादीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वान्न । अवि-
प्रयोजनस्याऽपि ननु तयोः अन्तर्यामनत्वान्न । अतः 'विमो-
च्येदन्तान्' इत्येव हि ज्ञानाभावाच्च ननु परस्परानन्तर्य-व्यापारः ।

तन्निर्वाहश्च लक्षणया । तथा हि—चुम्बनालिङ्गनादिचेष्टानां
 रत्यादिभिः सहाऽविनाभावो दृष्टः, ते च चुम्बनादयः ताव्ये-
 ऽभिधीयमाना रत्यादिकं लक्षयन्ति 'अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्ति-
 र्लक्षणोच्यते' इति वचनात् । लक्षितश्च रत्यादिर्वाच्यार्थः ।
 प्राधान्येन बोध्यत्वात् । यथाह धनिकः—

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।

वाक्यार्थः कारकैर्युक्तः स्वर्याभावस्तथेतरेः ॥ इति ।

इतरैर्विभावादिभिः । लक्षणानभिमानस्तु मुख्यार्थानवधार-
 णात् । किञ्चाऽस्ति मुख्यान्वयसम्भवेऽपि लक्षणा 'यन्त्राः
 प्रवेशय' इत्यादौ अकरणादिना यष्टिमत्प्रवेशतात्पर्यं निर्गतिं
 तदनुपपत्त्या सेति चेत् इतोऽपि दीयतां दृष्टिः । प्रमाणान्तराव
 धृतरसप्रत्यायनतात्पर्यानुपपत्त्या विभावादवाचकपदानां तत्र
 लक्षणेति सुवचत्वात् ।

अथोच्यते—लक्षणा तावत् द्विविधा, अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्या
 अत्यन्ततिरस्कृतवाच्या च । तत्र न तावदाद्या, यत्र हि मुख्यार्थः
 स्वेन रूपेणाऽनुपयोगवाधितो रूपान्तरेणाऽन्वेति त्वार्थान्तर-
 सङ्क्रमः । यथा 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति । अत्र हि रामत्वमात्र-
 मेवाकाङ्क्षितं वक्तृत्वैनव तललाभात् । अतो राज्यपरित्यागवन-
 वासादिधर्मसहस्रविशिष्टो धर्मी लक्ष्यते, धर्माश्च प्रत्येकमनन्तत्वात्
 लक्षयितुमशक्याः । न चाऽत्र विभावादयोऽनुपयुक्ताः, नाऽपि
 रूपान्तरेण गम्यन्तेऽपि तु स्वरूपेणेति कथमर्थान्तरसङ्क्रमः
 स्यात् । न वा विभावादयो न प्रतीयन्ते रसाप्रतीतिप्रसङ्गात् ।
 तस्यास्तत्समूहालम्बनरूपत्वात् । अतो नाऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यता ।
 अतो न लक्षणा इति ।

हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीमुपेतास्ते रसा इत्युच्यन्ते इत्यवश्यं-
भावी तत्प्रतीतिक्रमः । केवलमाशुभावितयाऽसौ न लक्ष्यते यतोऽ-
यमद्याप्यनभिव्यक्तक्रमः इति व्यक्तिविवेककारः ।

अत्रोच्यते—किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमित-
रागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं, उत तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः
स्वप्रकाशानन्दो वा ? आद्ये नो विवादः । किं तु रामादिरागादि-
प्रतीतिर्न रसत्वेनाभ्युपगम्यतेऽस्माभिः । द्वितीयस्तु व्याप्तिप्रदणा-
भावाद्धेतोराभासतया च नानुमानगम्यः ।

ननु यत्र यत्र विभावाद्यभिधानं तदभिनयो वा, तत्र तत्र
शृङ्गारादिरसाविर्भावः, इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च ।
अथोच्येत अनुमाने हेतुमात्रापेक्षा अत्र तु वत्क्रादिवैशिष्ट्यमपे-
क्ष्यताम् 'न ह्यतिपृथुलं जलकुम्भ'मित्यादौ कुलवधूक्तार्थविशेषाव-
गमः । न वा वत्क्रादिवैशिष्ट्यावगमे प्रतिभावतां व्याप्त्याद्यनुस-
न्धानावलम्बेन प्रतीतिर्व्यङ्ग्यस्य विलम्बः (?) इति, तत्र अनुमान-
पक्षेऽपि हेतूपस्थितौ तदुपयोगात् । विशिष्टस्यैव लिङ्गत्वात् । पदाद्य-
थानुपस्थितिरिति चेत् न । प्रमाणान्तरावगतस्यापि विशेषस्य ब्रू-
मादाविवापेक्षितत्वात् । अत एवाहुः—

याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैवानुमानपक्षे नो गमकत्वेन संमता ॥ इति ।

किञ्च अभिधामूलव्यङ्ग्येऽभिव्यैव व्यङ्ग्यप्रतीतिसिद्धे-
निरर्थिका वृत्त्यन्तरकल्पना । न च प्रकरणादिनैकार्थं
तन्मन्यन्त्राणान्न तत्र तस्या व्यापार इति वाच्यम् ।
तात्पर्यस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तादृशकाव्यार्थं कवीनां
पदविशेषणान्वेषणं न स्यात् । न च 'युगपद्वोधकत्वं
सकृदुच्चरितस्य' नेतिनियमानार्थद्वयस्य युगपत्प्रतीतिः ।

प्रतीतिक्रमे तु चिरम्य व्यापार इति वाच्यम् । सकृदुचरितादपि सति तात्पर्यं युगपदनेकार्थबोधसंभवात् । अत एव ध्वनिहृता—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परचारणस्य

दानाम्युसेकमुभगः सततं करोऽभूत् ॥

इत्यादिश्लोकः श्लेषोदाहरणत्वेन दर्शितः । ननु सत्यप्यने-
कार्थबोधनसामर्थ्येऽक्षादिपदे प्रकरणादिनियमवदपि तथा
स्यादिति चेत्, न । तात्पर्यस्यावश्यरूपादित्यादिपूर्वस्य दधोत्त-
रत्वात् । भवतु चाऽभिधायी अवोधरूपमिह, तथाप्येकपदवाच्य-
त्वसम्बन्धेन लक्षणानुमानं वा भवेत् । न त्वदृष्टचरवृत्तिरूपना ।
अपि च

भय धम्मिन्न धीमदो सो गुणो ब्रह्म मारिन्नो तेय ।

गोलाण्णैरुच्छकुण्डगवासिणा दरिन्नमारेय ।

इत्यादौ, 'उष्टास्य कालतरवालपराम्पुराह'मित्यादौ च
सर्वत्र वाच्यान्सम्बद्धं तावन्न प्रतीयते . ततश्च बोधसोऽर्थो लिङ्गं,
बोध्योऽर्थश्च लिङ्गी । बोधकस्य चार्थस्य पञ्चमरं तावन्नि-
पदमेव । नपञ्चमचरविपक्षव्यावृत्तये अनिरुद्धे अपि सामान्या-
दवसीयेते इति विरूपाक्षिणादिह्निज्ञानमनुमानेन व्यङ्ग्यार्थ-
बोधकमिति नातिरिक्तवृत्तिरूपत्वे मानम् ।

अथ वदामः—यत्नारदमिदं यत्र यत्र विभावादयोऽभिधीयन्ते
तत्र तत्र स्मरनीतिमिति मुद्रं च व्याप्तिः पञ्चमरं चेति, यत्र नो
विरुद्धम् । न वेयंरित्येव प्रतीतिरात्तादत्तेनाऽस्मात्त्वमिति ॥ । किं
तु स्वमहानमात्रविधानः परमानन्दानन्दनिर्भरः । तेनात्र विभा-

यच्चोक्तं-‘याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम्’ ।
 इत्यादि तदप्ययुक्तम् । विधावादिभिः सह प्रतीतिरनुमानाऽस-
 म्भवाच्च । यथाऽऽह धनिकः-स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परावधानो
 व्यञ्जक इत्यादि, ज्ञातस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वात्कथमेवमिति चेत्,
 न, व्यङ्ग्यज्ञानकाले व्यञ्जकज्ञानानुवर्तनान् । अत्र नन्वव्यज्ञाना-
 पेक्षणात् । न चातिप्रसङ्गः, प्रतिभाजुपायमेव तद्दद्यात् । नन्वत्रापि
 न सहप्रतीतिरव्यवधाना वासनादिनशात्तु तथा भ्रम इति चेत्,
 न, बाधकमन्तरेण तत्कल्पनायोगात् । तदुक्तं चाचस्पतिमिश्रैः ।

मीयमानपरित्यागो बाधके नाऽसति स्फुटः । इति ।

नन्वदृष्टचरदृष्टिकल्पनागौरवमेव बाधकम् । तदुक्तं तत्रैव—
 दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नाऽदृष्टपरिकल्पनेति चेत्सहप्रतीतिवलेन तत्क-
 ल्प्यते फलमुखत्वाद्गौरवस्य । किंचाऽनुमितावेवगौरवम्, अमंनिदित
 व्याप्त्यादकल्पनात् । सम्बन्धस्य बोधकत्वं तावद्वृत्त्यास्थलेऽभि-
 मतमेवेतीहाऽपि स एवाज्ञातो बोधयतीति लाघवम् । न च तत्कल्प-
 कपि, फलस्यान्यथासिद्धेः । अपि चाऽनुमानं परार्थमेव
 स्यात् । शब्दरूपत्वात् । तत्र च साध्यसाधननिर्देशनियमः । न चात्र
 तथा साध्यानुपादानात् । यद्यप्यभिधामूलव्यङ्ग्यस्थलेऽभिधैवे-
 तरार्थबोधनक्षमेति प्रोक्तं तदप्ययुक्तम् । तस्याः प्रकरणादि-
 नियन्त्रितत्वात् । यच्चोक्तमपरार्थेऽपि तात्पर्यमावश्यकमपरथा
 पदविशेषान्वेषणमफलं स्यादिति, तत्रोच्यते-क्रमिकार्थबोध एव
 तात्पर्यात् युगपद्बोधस्तावदनुपपन्नः । क्रमे तु विरम्य व्यापार
 प्रसङ्गः । यद्वाऽभिहितमभिधाया अभावेऽपि लक्षणानुमानं
 वा स्यादिति तदनुपपन्नम् । मुख्यार्थवाधाद्यभावात् । तात्पर्यानु-
 पपत्तिरस्त्यैवेति चेत्, मैवम् । तदज्ञानेऽपि सहृदयानामपरार्थबोधात् ।

किञ्च द्वितीयार्थे यद्यप्यभिधालक्षणे तथानि श्रुतत्वात्तद्व्यतिरेकं
 डारयं स्वीकार्यम् । वृत्त्यन्तरादेव तत्तन्निमित्तो द्विरुपपत्तिः
 धालक्षणमकारकल्पनया । तस्मात्तत्रयेति । अनुपपन्नं तु तत्रैव
 निरस्तम् ।

यद्यप्यपरमुक्तमसम्बद्धं तावच्च त्रयोपपत्तिरनुपपत्तिरिति
 सर्वत्र व्यञ्ज्यावगमनमपराधमिति तद्विच्छेदस्तद्विनिर्मुक्तं, तत्रैव
 शलम् । हेतुनामाभासत्वात् ।

तथा हि—‘ भ्रम धम्मिन्न ’ इत्यादौ हेतुः भ्रमिणः
 विहितं भ्रमणं गोदापरीतारे मिश्रोपसृत्तं भ्रमणं वाच्यं
 मापयतीति चक्तव्यं, तत्राऽनैकान्तिको हेतुः । भ्रमोति दुष्टं
 देशेन मियानुरागादिना वा गमनमम्भरात् । पुषतीरवने वाच्यं
 नवेति सन्देहात्सन्दिग्धासिद्धयः । ‘ उद्धास्य सत्ते त्वादी वा ४५५
 ग नीरदतुल्य इति व्याप्त्यभावः सर्वत्राभावात् । पुरोदये १६
 विधार्थोपधकः एवंविधार्थत्वात् यस्मै तस्मै नित्यत्वात्तद्व्यतिरेकं
 क्षेममनुमानम् । किञ्चैवंविधत्वात्तदनुमानत्वात् तत्तद्व्यतिरेकं
 व्याप्तिर्वाच्या । तत्र च स्थले स्थले प्राधम्येनैव । एवमिति
 हे प्रतिवेशिनी’ इत्यादौ न ग्रन्थिस्तनतिगमनेऽधिक्यता तद्व्यतिरेकं
 तस्याः परकाधुकोपभोगस्य तिलमिति नामो दृष्टिर्वाच्यः
 पतिस्नेहेनापि भवतीत्यनेकान्तिकम् । ‘ निःश्रेयस्य १६०
 यपि चार्त्रव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानां चन्दनचरनादीन्नुपदेष्टुं
 कान्त्यात्तदनुमापकत्वं न सम्भवति ।

किञ्च प्रतिपाद्यदुसादेस्तदनुमानं दृष्टव्यं च ! ।
 नाऽऽपः । तत्त्वतीतेरसत्त्वाभावात् । न द्वितीयोऽर्थः । एता-
 विधाभिधायस्थगनस्थले व्यभिचारात् । शिष्टेषु तस्य च
 स्वाभिरासात् । किञ्चैवंविधानां कतिपयव्यतिरेकं तद्व्यतिरेकं

प्रामाण्यानावश्यकत्वात्सर्वत्र संदिग्धासिद्धत्वं हेतोः । व्यक्त-
वादिना ऽधमपदसहायानामेवैषां व्यञ्जकत्वमुक्तम् ।

न च तत्कान्तस्य अथमत्वं प्रामाणिकमिति निश्चयस्तत्कथ-
मनुमानम् ? न चास्त्वनुमानाभामः, आभामताज्ञाने तदनुदयान् ।
सहृदयानामिहाभामता न स्फुरत्येवेति नियम इति चेत्, न । नियमस्य
बाह्यमात्रत्वात् । वस्तुतस्तु व्याप्त्याग्रनुमन्याननियमाभावाच्चाऽनु-
मानं, तत्कल्पने त्वप्रामाणिकं गौरवमित्यसंविदितव्याप्त्यादिकल्प-
ना स्यात् । सम्बन्धस्य बोधकत्वं तावत् लक्षणास्थले ऽभिमतमेवे-
तीहापि स एवाज्ञातो बोधयतीति लाघवम् । तत्कल्पने त्वप्रामा-
णिकं गौरवमित्यावेदितमनन्तरमेवावःसनात् । प्रयोजनस्थले
च गङ्गाधर्मस्य तटे बाधादपि नानुमितिः । न च प्रतीयमानेष्वे-
कमवच्छेदकं, येन रूपेण व्यापकमानं भवेत् । न च तावता
विशेषाणामेकदाऽनुसन्धानतम्भवः, येन समूहालम्बनानुमितिः
स्यात् । व्यञ्जनायां पुनरनिश्चितविशेषाणामनेकेषां पानकर-
सन्यायेन प्रतीतिरिति नानुपपत्तिः । एतेनार्थपत्तिरपि प्रत्युक्ता ।
तस्या अपि प्राक्सिद्धव्याप्तिच्छायोपजीवनेन प्रवृत्तिः । यथा
यो जीवन् स कुत्राऽप्यवतिष्ठते जीयति च गृहे विद्यमानश्चैत्र इति ।

श्रीपादस्तु 'भ्रम घम्भिन्न' इत्यादौ भिन्नं प्रत्येवं वदन्त्याः
प्रतिवेशिनं प्रति निःशङ्कताभिधानं स्फुरति । किञ्च गोदाकुञ्जस्य
रतस्थानत्वं व्यज्यते । सिंहस्थानत्वमुद्धया परेण गन्तव्यमेव न ।
सिंहस्तु वस्तुगत्या नास्त्येव । तदेतच्चञ्जनां विना लब्धव्यमिति
शङ्कैव नास्तीत्याह ।

मंस्कारजन्यत्वाद्रसादिधीः सृष्टिरिति केचित् । तदनु-
भवविरोधादुपेक्षणीयम् । वयं तु वर्णितद्वतसौकुमार्यादिविशे-
षरचनाविशेषचेष्टादीनां व्यञ्जनयैव तावदर्थविशेषबोधकत्वं

वाच्य, सर्वानुमानानंभवात् । तथा च निदेशोऽस्ति चत्वारिंशत्
शब्दादप्यर्थविशेषनानीति तत्रादिनयोक्तव्यमिति विदुः ॥ १० ॥
योज्येयं भवितुमर्हति कदाचित् पुनर्वादिनोक्तव्यं ॥ ११ ॥
क्षतिः । सर्वथा विलक्षणनीतिद्वयसदभावार्थविद्वद्भिर्देयं ॥ १२ ॥
इति निर्गलितोपपत्तिरूपः । विलोके च नेने हविष्यत्वादिनां ॥ १३ ॥
रहस्ये यथाविशेषतयाभ्यन इति निरस्य ॥

श्रीमत्पुरारिपुष्टभेदननामः

श्रीरामचन्द्रपदमारकनन्ताः ।

श्रीविश्वनाथसिद्धमन्दिरात्पत्तः

श्रीमान् प्रभाकर एवं वदन्ति नरकम् । १ ॥ ३

भक्तु दृष्टिरियं रिदेष्टुम-

परिच्छिन्नादममो न गेदं शीवा ॥

कठिनरूपिनभूपिरेणुगेद-

अथवापदः मरुतात्तोर्निपातः ॥ • ५

ज्योतिषारम्भयोग २६४०

गङ्गाने सरस्वती ।

एतन्निर्दिष्टं

ਸ੍ਰਾਧੋਸੰ ਹੁਥੋ ਸ੍ਵਾ ॥ ੧ ॥

श्रीपापहासयितो विदतो रत्नकन्दः ॥ ३० ॥

विलम्बु रसप्रदीपो पावनं चन्द्रविभवे उ । ३८ ।

इति श्रीमद्यजुर्वेदसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

जगद्वर महागोपायन भूमापयः भूमापयः

भट्टप्रभाकरादीनां मतानां अन्तर्गतिकायां

नाथ तृतीयांशः ५५३: ॥ १ ॥

५५:५१५३ १५५:५१५३ ।

- No. 10(Part I)–The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kavirāj, M.A.
- No. 11–The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, by Gauḍapāda, with a
Commentary by Śaṅkarāraṇya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
Sāhityāchārya.
- No. 12–The Rasapradīpa, by Prabhākara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
Sāhityāchārya.
- No. 13–The Siddhasiddhānta Saṅgraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopināth Kavirāj, M. A.
- No. 14–The Triveṇikā, by Āśādhara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction by Baṭukanātha Śarmā Sāhi-
tyopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing
Sāhityopādhyāya.
- No. 15–(Part I)–The Tripurārahasya.
Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kavirāj, M.A.
- No. 16–The Kāvya Vilāsa, by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha Śarmā
Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri
Hoshing Sāhityopādhyāya.
- No. 17–The Nyāya Kalikā, by Bhaṭṭa Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gaṅgānāth Jhā,
M. A., D. Litt.
- No. 18 (Part I)–The Gorakṣa Siddhānta Saṅgraha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kavirāj, M.A.

- (e) Naisadha and Śrī Harṣa by Nīlakamala Bhaṭṭāchārya.
- (f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pāṇanākar.

Vol. IV—

- (a) Studies In Hindu Law (4) : Judicial Procedure: by Gaṅgānātha Jhā.
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature. by Gopināth Kavirāj.
- (c) Analysis of the Contents of the ṛgveda Prātisākhya, by Maṅgala Deva Sāstrī.
- (d) Nārāyaṇa's Gaṇita kaumudī, by Padmākara Dvivedī.
- (e) Food and Drink in the Rāmāyaṇic Age, by Manmatha nātha Roy.
- (f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopintāh Kavirāj.
- (g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans by A. C. Ganguly.
- (i) Punishments in Ancient Indian Schools by G. L. Sinha.

To be had of—

The Superintendent, Government Press,
Allahabad, U.P. (India).

